

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра історії, правознавства та методики навчання

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Тема: ПОЛІТИКА УМИРОТВОРЕННЯ ТРЕТЬОГО РЕЙХУ І ПОЧАТОК
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ТЕМИ
В КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Виконав:

Алексеєнко Максим Володимирович
спеціальність 014 Середня освіта (Історія)
освітня програма Середня освіта (Історія)

Науковий керівник:

кандидат філософських наук, доцент
Артюх В'ячеслав Олексійович

Допущено до захисту
"___" _____ 20__ р.

Завідувач кафедри
_____ Гриценко А.П.
(підпис) (ініціали, прізвище)

Дата захисту: «___» _____ 20__ р.

Оцінка _____
Підписи членів ЕК:

Глухів 2024 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ПОЛІТИКИ УМИРОТВОРЕННЯ ТА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ	7
1.1. Версальська угода як передумова політики умиротворення.....	7
1.2. Трансформація Веймарської республіки у Третій Рейх як об’єктивна причина Другої світової війни	27
РОЗДІЛ II. ПОЛІТИКА УМИРОТВОРЕННЯ ЯК НЕВІД’ЄМНА ЧАСТИНА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У 30-Х РР. ХХ СТ.....	50
2.1. Міжнародні відносини в Європі у 1933-1937 рр.....	50
2.2. «Аншлюс» Австрії та Судетська криза в контексті політики умиротворення.....	74
2.3 Польська криза березня-вересня 1939 р. як привід для початку Другої світової війни.....	92
РОЗДІЛ III. АНАЛІЗ ПОЛІТИКИ УМИРОТВОРЕННЯ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ.....	112
3.1. Висвітлення політики умиротворення у шкільному курсі всесвітньої історії та методичні рекомендації для викладання теми.....	112
3.2. Аналіз авторської розробки плану-конспекту уроку з всесвітньої історії у 10 класі.....	121
ВИСНОВКИ.....	126
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	130
ДОДАТКИ.....	134

ВСТУП

Актуальність теми. Друга світова війна стала найкривавішим збройним конфліктом в історії людства, в якій брали участь понад 60 країн та 80% населення планети і загинуло за різними даними від 50 до 80 мільйонів людей. Військові дії розгорталися на територіях Європи, Азії, Африки й Австралії, а також на просторах морів й океанів. Зруйновано тисячі міст і сіл, знищено безліч визначних історичних пам'яток культури та культурних цінностей. Під час війни були здійснені найбільші в історії злочини проти людства, а також вперше і востаннє використана в бою атомна зброя.

Актуальність даної проблематики підтверджується тим, що серед зарубіжних та вітчизняних істориків відсутня однаковість в оцінці причин початку Другої світової війни навіть після десятиліть від початку цього конфлікту. Західні історики покладають відповідальність за початок Другої світової війни на А. Гітлера та Й. Сталіна, які при підписанні пакту про ненапад Молотова – Ріббентропа розділили сфери впливу в Європі. Російські ж історики навпаки покладають всю відповідальність на країни Демократичного блоку, особливо на Велику Британію, яка в свою чергу була ініціатором політики умиротворення агресора і, як вони вважають, основна мета якої полягала у відвертанні агресії від західної Європи і переключення уваги на СРСР.

Дана робота має на меті провести повторну аналітику політики умиротворення А. Гітлера та зрозуміти чи мала вона все таки шанс на успіх. Але для якісного аналізу потрібно розглядати політику, яку започаткував Н. Чемберлен в комплексі з наслідками Першої світової війни, результатами повоєнного врегулювання у вигляді Версальської угоди, економічною ситуацією в світі, відносинами між країнами демократичного блоку та ідеологією націонал-соціалізму яка була представлена у працях А. Гітлера.

Особливо ця тема набуває актуальності якщо враховувати нинішню агресію Російської Федерації проти України та загрозу початку Третьої світової війни. Тож аналіз факторів, які дозволили прийти до влади А. Гітлеру, встановити безумовну

диктатуру в Німеччині, відновити найбільшу на континенті армію та почати відкриту агресію стосовно сусідніх країн та втягти світ у війну — має допомогти сучасникам та майбутнім поколінням не допустити повторення страшної трагедії в ХХІ столітті.

Об'єктом дослідження є відносини між нацистською Німеччиною і західними демократичними державам та розвиток Третього Рейху в умовах нацистської диктатури; шкільний курс всесвітньої історії.

Предметом дослідження є комплексний аналіз діяльності Великої Британії та Франції в підтримці світової безпеки після Першої світової війни, політика умиротворення Н. Чемберлена, прихід до влади А. Гітлера та зовнішньополітичний аспект ідеології націонал-соціалізму; висвітлення політики умиротворення в шкільному курсі всесвітньої історії.

Мета дослідження полягає в тому, щоб на основі першоджерел та історіографії неупереджено та з політичним нейтралітетом оцінити політики умиротворення та визначити причини, які дали змогу А. Гітлеру розпочати Другу світову війну.

Завдання:

1. Проаналізувати Версальську угоду як передумову політики умиротворення.
2. Охарактеризувати трансформацію Веймарської республіки в Третій Рейх як об'єктивну причину початку Другої світової війни.
3. Прослідкувати міжнародні відносини в Європі у 1933-1937 рр..
4. Проаналізувати та оцінити Аншлюс Австрії та Судетську кризу в контексті політики умиротворення.
5. Схарактеризувати Польську кризу березня-вересня 1939 р. як привід для початку Другої світової війни.
6. Оцінити висвітлення політики умиротворення у шкільному курсі всесвітньої історії та запропонувати методичні рекомендації для якісного і ґрунтового аналізу даного явища.
7. Проаналізувати авторську розробку плану-конспекту з всесвітньої історії для 10 класу.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1919-1939 рр.. Нижня межа дослідження (1919 р.) обумовлена підписанням Версальського мирного договору 28 червня 1919 року. Верхня межа дослідження (1939 р.) пояснюється початком Другої світової війни 1 вересня 1939 року нападом Німеччини на Польщу.

Географічні межі дослідження охоплюють перш за все територію Німеччини де після поразки в Першій світовій війні, дуже ослаблена країна змогла знову стати державою з найбільшою армією на континенті. Також межі дослідження у різній мірі будуть охоплювати всю територію Європи.

Методологічна база дослідження. Дослідження ґрунтується на основі загальнонаукових та спеціальних принципів історичного пізнання – історизму, принцип об'єктивності, соціального підходу та принцип альтернативності. В ході дослідження нами були використані наступні методи: порівняльно-історичний, структурно-системний та спеціально-історичні.

Джерельна база дослідження. Основу дослідження становлять перш за все два масиви історичних документів. Перший із них представлений документами Нюрнберзького трибуналу, які опубліковані у радянському виданні «Нюрбергский процесс: Сборник материалов в 8-ми томах» та американському — «Nazi conspiracy and aggression». Інший цінний масив документів представлений у двотомному виданні «Документы кануна Второй мировой». Ці матеріали складають основну базу дослідження. Окрім цього, використовувались текст Версальської угоди, матеріали проекту «Авалон» Йельського університету «Nazi-Soviet Relations 1939-1941», спогади У. Черчилля, австрійського канцлера К. фон Шушніга, щоденники Н. Чемберлена та Г. Чіано, праці А. Гітлера «Моя боротьба» і «Друга книга» тощо.

Історіографічна база дослідження. Історіографія дослідження представлено переважно працями західними дослідників, оскільки цей пласт напрацювань майже не використовується вітчизняними істориками, що займаються даною проблематикою. Фундаментальний огляд історії Третього Рейху у міжвоєнний період представлений у праці американського журналіста, сучасника описуваних подій В. Ширера «Злет і падіння Третього Рейху. Історія нацистської Німеччини».

Подібний огляд описуваних подій у контексті історії дипломатії ХХ ст. здійснено французьким дослідником Ж. Дюрозелем у праці «Історія дипломатії від 1919 року до наших днів». Одні з найцінніших оглядів зовнішньої політики нацистської Німеччини представлені у працях Г. Вайнберга «A world at arms. A global history of World War II» та «Hitler's foreign policy, 1933-1939: the road to World War II». Ґрунтовний аналіз зовнішньої політики Великої Британії та Франції представлений у працях В. Медлікотта «British foreign policy since Versailles» та Ж. Непе «The foreign policy of France from 1919 to 1945». Економічний аспект описуваних подій висвітлений у працях Л. фон Мізеса, А. Туза, Ю. Тампке, С. Маркс, Г. Алі. Для дослідження інших аспектів використовувались праці Р. Зітельмана, П. Джексона, Е. Рінгмара, А. Шарпа, А. Тейлора тощо.

Структура роботи підпорядкована меті і завданням і складається з змісту, вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (48 найменувань) та додатків. Обсяг роботи: 158 сторінки.

РОЗДІЛ І. ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ ПОЛІТИКИ УМИРОТВОРЕННЯ ТА ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

1.1. Версальська угода як передумова політики умиротворення

Причини, які спонукали країни-переможниці звернутись до політики умиротворення у 1930-х рр. на нашу думку криються в результатах Версальської мирної угоди. Разом із наслідками Першої світової війни вони значно скорегували повоєнну дипломатичну стратегію Великої Британії та Франції щодо Німеччини.

Миротворчий процес, який тривав у рамках Паризької мирної конференції протягом 18 січня 1919 р. — 21 січня 1920 р. можна назвати таким, що не мав аналогів у попередній історії за масштабами та складністю. На відміну від Віденського конгресу 1815 р., розгляду підлягало не лише становище на європейському континенті, але на всій земній кулі. Від провідних держав вимагалось не лише офіційно завершити війну, але й встановити такий порядок і розробити такі механізми, які б разом гарантували недопущення війни, рівною за масштабами Першій світовій. А. Шарп зазначав, що процес переговорів «можна було б порівняти зі спазматичним складанням складної головоломки, частини якої складалися в різний час і окремими руками, розв'язуючи її завдяки поєднанню намірів і обставин» [21, с. 2]. Складність полягала в тому, що в ході миротворчого процесу вперше зіткнулися два дипломатичні напрями — реалізму та ідеалізму.

Провідником дипломатичного реалізму впевнено можна вважати Францію. Вона, разом із Бельгією, зазнала найтяжчих втрат від військових дій. Розміри спустошеної території цих країн дорівнювали розмірам Нідерландів [21, с. 1]. З огляду на це, головним завданням для Франції було не допустити відродження військової могутності Німеччини, і тим самим убезпечити себе від нової війни. Ж. Клемансо, представник Франції на конференції мав на меті послабити її через відторгнення території на користь Польщі, Данії, через відокремлення Саару та Рейнської області. Пріоритетними питаннями були також скорочення численних збройних сил Німеччини та репараційні платежі, які перешкодили б її переозброєнню та допомогли б Франції відновити її зруйновані провінції. Крім того, для Франції життєво важливо було зберегти та розширити союз із Великою

Британією та США, а з огляду на події в колишній Російській імперії — знайти нових союзників на східному кордоні Німеччини. Ж. Клемансо прямо критикував ідеалізм В. Вільсона: «Ви хочете віддати німцям справедливість. Не думайте, що вони колись пробачать нас; вони шукатимуть лише шансу помститися» [цит. по 21, с. 6].

На противагу реалізму Ж. Клемансо В. Вільсоном було висунуто принцип націй, який полягав у праві народів на самовизначення. Саме він став офіційною засадою всього миротворчого процесу. На додаток до цього В. Вільсон висунув у своїх «Чотирнадцяти пунктах» (8 січня 1918 р.), «Чотирьох принципах» (11 лютого), «Чотирьох кінцях» (4 липня) і «П'яти особливостях» (27 вересня) інші засади, на яких, на його думку, мав будуватись післявоєнний порядок. Зокрема він вимагав зміни режиму в Німеччині та звільнення всіх територій, окупованих нею та Центральними державами в Бельгії, Сербії, Чорногорії, Російській імперії та Румунії. Ельзас і Лотарингія мали бути повернуті Франції. Поляки мали б отримати свою незалежну державу, а народи Австро-Угорщини та Османської імперії — широку автономію. Нарешті В. Вільсон виступив за створення Ліги Націй, яка б запропонувала «взаємні політичні гарантії незалежності і територіальної цілісності як великих, так і малих держав» [21, с. 2].

Оскільки Німецька імперія була головною серед Центральних держав, мирний договір з нею був ключовим питанням всієї Паризької конференції. 4 жовтня 1918 р. Німеччина, через Швейцарію направила В. Вільсону прохання домовитись про укладення миру на основі «Чотирнадцяти пунктів». Втративши можливості для продовження війни німецький уряд тепер міг лише розраховувати, що зазначені в них принципи гарантують справедливий і необтяжливий мир. Однак ці сподівання явно не розділяли французькі і британські переговорці. Франція та Британія були сильно не вдоволені тим, що «новачок» В. Вільсон без їхньої згоди встановлює контури майбутнього переговорного процесу. Ж. Клемансо та Р. Пуанкаре, як вже зазначалося вище, були націлені на послаблення Німеччини, навіть якщо б для цього необхідно було порушити принцип самовизначення народів. Британська дипломатія також підійшла до конференції в жорсткій позиції.

Д. Ллойд-Джордж намагався перетворити миротворчій процес у свій політичний капітал. 14 грудня 1918 р. він заявив, що його уряд забезпечить значні виплати Німеччині, щоб компенсувати витрати на війну та притягне до суду і страти колишнього німецького імператора Вільгельма II. Певний вплив, на позицію країн-переможниць створило і місце проведення мирної конференції. Спочатку її пропонувалось проводити в Женеві, однак проти цього виступив В. Вільсон. Тому, було підтримано пропозицію Ж. Клемансо вести переговори в Парижі. Це надало більшої ваги позиції Франції, оскільки населення міста, якому ще недавно загрожували бомбардування з боку німецьких військ створювало об'єктивний тиск на дипломатів з поміркованою позицією. «...атмосфера в місті, якому нещодавно загрожувала німецька зброя, навряд чи сприяла поміркованості чи великодушності» [21, с. 4].

Незважаючи на такі умови проведення переговорного процесу, які мали б гарантувати тяжку мирну угоду для Німеччини, були й ті обставини, які врешті решт перетворили Версальський договір у компроміс між переможцями та переможеними. Першою із них є той факт, що союзники не могли впевнено стверджувати про повну військову поразку Німеччини. На момент підписання перемир'я німецькі війська знаходились глибоко всередині території супротивників. Це накладало суттєві обмеження на свободу розпоряджатися долею переможеної Німеччини. Варто також згадати і запит населення країн-переможниць не тільки на покарання Німеччини, але й на скоріше припинення війни та демобілізацію. Це накладало ще одне обмеження, оскільки Німецька імперія припинила своє існування, а питання того, чи зможе уряд соціал-демократів утриматись при владі в результаті Листопадової революції лишалось дискусійним. З огляду на це, на думку Г. Вайнберга переможці стали більше перейматися тим, що в Німеччині має бути якийсь уряд, який би прийняв умови миру, ніж тим, що Німеччина може відкинути все, що б не було запропоновано [27, с. 8]. Таким чином, миротворці були заінтересовані в пом'якшенні своїх позицій щодо Німеччини, заради швидшого мирного врегулювання.

Другою обставиною стала зміна позиції Великої Британії. Д. Ллойд-Джордж перш за все був зацікавлений у стабільності європейського континенту, що було сприятливо для британської торгівлі. Для цього необхідно було забезпечити відновлення німецької економіки, щоб Німеччина знову стала прибутковим торговельним партнером. Д. Ллойд-Джордж, як і Ж. Клемансо, прагнув справедливого миру, але без відчуження німців, особливо шляхом призначення під іноземне правління. Таким чином британська політика характеризувалася жорсткою позицією щодо репарацій і знищення німецької військової могутності, однак, в той же час, поміркованою позицією, щодо територіальних питань. Як результат: якщо Франція віддала перевагу жорсткому примусу, щоб звести нанівець німецьку могутність, то Велика Британія виступила за зміну умов в надії примирити Німеччину. Таким чином, весь миротворчий процес коливався між примиренням і примусом, фактично стримуючи обидві політики.

28 червня 1919 р. після довгих обговорень був остаточно підписаний Версальський мирний договір. За його умовами Німеччина втратила низку територій на заході та сході. На заході найбільшою територіальною втратою стала втрата Ельзасу і Лотарингії. Ці території були яблуком розбрату між Францією та Німеччиною з 1871 р., коли в результаті франко-пруської війни вони стали частиною новоствореної Німецької імперії. Саме на поверненні цих земель базувався французький реваншизм і саме це було офіційною метою участі Франції у Першій світовій війні, проголошеною Р. Вівіані 22 грудня 1914 р., та А. Бріаном 10 січня 1917 р. [38, с. 9]. Повернення Ельзасу і Лотарингії Франції було визначено ще умовами Комп'єнського перемир'я 11 листопада 1918 р., а Версальська угода лише підтвердила цей факт [24].

Особливого статусу набула Саарська область. Франція висунула претензії на ці території, спираючись на той факт, що вони були французькими до 1815 р., коли за умовами Віденського конгресу були передані Пруссії та Баварії. Однак така вимога наштовхнулася на рішучий опір В. Вільсона, який відкидав будь-які історичні претензії [38, с. 9]. Крім того, передача цих земель Франції суперечила принципу самовизначення народів, оскільки переважна більшість населення Саару

були німцями. Врешті-решт було досягнуто компромісного рішення. На 15 років Саарська область ставала підмандатною територією Ліги Націй, над якою спеціальною комісією здійснювалось міжнародне керівництво. Між Сааром і Францією мав бути укладений митний союз, в рамках якого остання отримувала у своє розпорядження місцеві шахти. Це рішення вважалось компенсацією за умисне руйнування німецькими військами під час відступу шахт в Па-де-Кале. Після завершення строку мандату мав бути проведений плебісцит, на якому місцеве населення вирішило б чого бажає: приєднання до Німеччини, до Франції, чи збереження режиму міжнародного керівництва [24].

Міnorні територіальні втрати відбулись на користь Данії та Бельгії. За умовами Версальського договору на північній території Шлезвігу мав відбутися плебісцит для вирішення територіальної належності краю [24]. Шлезвіг став частиною Пруссії, а потім і Німеччини, у 1864 р. за результатами австро-прусько-данської війни, однак у північній його частині досі переважало данське населення. У березні 1920 р. за результатами плебісциту ці території приєднано до Данії. Бельгія приєднала до свого складу округи Ейпен і Мальмеді. Керуючись міркуваннями безпеки вона висувала й інші вимоги. Так, Бельгія прагнула анексувати лівобережжя Шельди та Лімбург, що перебували у складі Нідерландів. В якості компенсації Нідерланди мали б право анексувати німецькі Гельдерланд, Східну Фрісландію та графство Бентгайм. Крім того, Бельгія вимагала приєднання до своєї території Люксембургу [38, с. 10]. Однак ці вимоги не отримали підтримки Нідерландів та Великої Британії. Особливо сильний супротив був з боку В. Вільсона, який виступав проти передачі територій інших держав нейтральній країні. Врешті решт Бельгія відмовилась від своїх претензій. Її безпекові міркування були частково задоволені відміною її нейтрального статусу у 1925 р. та укладенням франко-бельгійського союзу 7 вересня 1920 р..

Якщо західний та північний кордони Німеччини були врегульовані швидко і без особливих проблем і розбіжностей, то питання встановлення східного кордону стало складнішим завданням і затягнуло миротворчий процес до 1921 р.. Головним чином воно полягало у демаркації кордонів між Німеччиною та новоствореною

Польською державою, незалежність якої офіційно визнала статтею 87 Версальського договору [24]. Німецькі представники погодились на передачу Польщі Познані та частини Західної Пруссії з містом Торунь, оскільки населення цих територій переважно було польськомовним. Дискусійним стало питання належності міста Данциг, який, навпаки, населяли переважно німці. В. Вільсон виступав за те, щоб Польща отримала вихід до моря, однак включення Данцига до складу польської держави порушувало б принцип самовизначення націй. Крім того, це остаточно б відрізало наземне сполучення Східної Пруссії з іншими німецькими територіями, що було неприйнятним для німців. В результаті знову було досягнуто компромісного рішення. Умовами Версальського договору Данциг із навколишнім районом оголошувався вільним містом під контролем Ліги Націй. Статтею 104 було вказано, що місто мало бути включене до польських митних кордонів, щоб дати змогу Польщі користуватись данцизьким портом [24]. Незважаючи на цей компроміс питання «польського коридору» залишалось джерелом напруження між Німеччиною та Польщею, яке врешті ррешт стало приводом для початку Другої світової війни.

Не менш дискусійним стало питання належності Верхньої Сілезії, на території якої проживала значна частка польського населення. За умовами договору долю цього краю мав вирішити плебісцит, який відбувся 21 березня 1921 р.. За його результатами 717122 голоси було віддано за приєднання до Німеччини і 483154 — до Польщі [38, с. 12]. Німеччина була вкрай заінтересована в тому, щоб зберегти за собою цей стратегічно важливий промисловий район перш за все, щоб мати змогу сплатити репарації. Однак результати плебісциту не влаштували поляків. 2 травня, польський представник у комісії з плебісциту Корфанть підняв повстання з метою приєднати Верхню Сілезію до Польщі. Почались збройні зіткнення між повстанцями та німецькими «добровольчими загонами». Щоб припинити кровопролиття Ліга Націй врешті ррешт прийняла рішення поділити Верхню Сілезію на дві частини. Північ та захід краю, тобто дві третини, відійшли до Німеччини, а схід — до Польщі. Незважаючи на це, цінність цього промислового

регіону та наявність у польській частині частки німецького населення перетворило ці території на ще одне яблуко розбрату між Польщею та Німеччиною.

Останньою німецькою територіальною втратою на сході стала втрата Мемельської області. Статтею 28 Версальського договору ця область визначена як територія на правому березі Німану площею 150 км у довжину та 20 км у ширину [24]. Литва, як і Польща, бажала анексувати цю область, щоб отримати вихід до моря та цінний порт у місті Мемель. Вона спиралась на той факт, що більше половини населення в області становили литовці. Однак жителі самого Мемеля, а також місцева буржуазія та землевласники, які були переважно німцями, виступали за приєднання до Німеччини. За статтею 100 Німеччина відмовлялась від будь яких претензій на Мемельську область. Мемель мав отримати статус на зразок Данцига, а управління краєм мала здійснювати Тимчасова адміністрація [24]. Однак 16 лютого 1923 р. Литва за згодою Ліги Націй приєднала Мемельську область до свого складу. Про статус, подібний до Данцига, вже не йшлося. Натомість область отримала особливий статус у вигляді широкої адміністративної автономії та міжнародний режим для мемельського порту.

Варто також відмітити про врегулювання кордонів між Німеччиною та Чехословаччиною. Статтею 83 за останньою було визнано територією так званої Тешинської Сілезії. Однак особливої уваги заслуговує інша умова договору. У статті 81 Німеччина зобов'язалася щодо Чехословаччини: «Німеччина, відповідно до дій, які вже вжили союзні та об'єднані держави, визнає повну незалежність Чехословацької держави ... цим визнає кордони цієї держави, визначені головними союзними та об'єднаними державами та іншими зацікавленими державами» [24]. Таким чином, Німеччина визнавала за Чехословаччиною території так званої Судетської області, яка була переважно населена німцями. Проблема цих територій стане одним із ключових аспектів політики умиротворення.

Схожим чином було врегульовано австрійське питання. «Стаття 80: Німеччина визнає і буде суворо поважати незалежність Австрії в межах кордонів ... вона погоджується, що ця незалежність буде невідчужуваною, за винятком згоди Ради Ліги Націй» [24]. Проблема полягала в тому, що в Австрії, яка є

німецькомовною країною, було сильне бажання до об'єднання із Німеччиною. Умовами договору держави-переможниці фактично заборонили німцям реалізувати свої національні устремління, знову порушивши таким чином принцип самовизначення народів.

Загалом, за результатами укладення Версальського договору Німеччина втратила 1/7 своєї території [38, с. 13]. Її позбавили понад 6,5 мільйонів населення, що складало 10% її довоєнних ресурсів [21, с. 6]. Якщо втрати на заході були не надто суровими і майже прийнятними, то врегулювання східних кордонів для німецького керівництва та населення вважалося несправедливим порушенням принципу самовизначення націй. Договір, та його дітище — Ліга Націй — допомогли обійти принцип самовизначення, щоб забезпечити Польщу виходом до Балтики, а Францію — вугільними шахтами Саару. З огляду на це, можна погодитись з тим, що цим основоположним принципом Паризької конференції часто жертвували на користь стратегічним та економічним інтересам.

Оскільки одним із завдань Паризької мирної конференції було попередити початок нової масштабної війни, Версальським договором було встановлено ряд гарантій, які б унеможливили відновлення військової могутності Німеччини. Однією із таких гарантій стало роззброєння німецької армії. Таке рішення знайшло одностайну підтримку союзників. Франція і Бельгія вважали це необхідним для забезпечення власної безпеки, США прагнули знищення німецького мілітаризму та імперіалізму, а для Великої Британії принциповою метою була ліквідація німецького флоту.

Франція, в особі генерала Ф. Фоша, пропонувала обмежити німецьку армію чисельністю в 200000 солдатів, які б набирались за загальною військовою повинністю строком на один рік [38, с. 14]. Однак врешті решт було прийнято пропозицію Д. Ллойд-Джорджа. Згідно з нею сухопутна армія Німеччини не могла перевищувати 100000 солдат і офіцерів і мала б складати 7 піхотних і 3 кавалерійських дивізії. За умовами договору вона призначувалась «виключно для підтримки порядку на території та контролю за кордоном» Загальна військова повинність скасовувалась. Натомість армія мала б набиратись на добровільних

засадах. Було заборонено генеральний штаб, а чисельність всіх офіцерів не могла перевищувати 4000 осіб. Сухопутним військам заборонялося також мати танки і важку артилерію. Виробництво військової техніки могло відбуватися лише з дозволу країн-переможниць і на окремих заводах [23]. Щодо авіації в статті 198 зазначалось: «Збройні сили Німеччини не повинні включати жодних військових або морських повітряних сил» [24].

Версальський договір мав обмеження і щодо військово-морського флоту. Союзники хотіли спочатку поділити німецький флот між собою, однак 21 червня 1919 р. німецькі екіпажі затопили 70 бойових кораблів на базі в Скапа-Флоу. Тому країнам-переможницям прийшлося задовольнитись обмеженнями того флоту, що залишився у Німеччини. Згідно з умовами Версальського договору німецькі військово-морські сили складались максимум із шести лінійних кораблів типу Deutschland або Lothringen, шести легких крейсерів, дванадцяти міноносців та дванадцяти торпедних катерів. Військово-морський персонал обмежувався п'ятнадцятьма тисячами, включаючи офіцерів і солдат усіх ступенів і корпусів. Статтю 191 було визначено: «Будівництво або придбання будь-яких підводних човнів, навіть для комерційних цілей, заборонено в Німеччині» [24].

В контексті роззброєння Німеччини було визначено і статус Рейнської області. Це питання було ключовим серед безпекових міркувань Франції. А. Тардєс, радник Ж. Клемансо, описав статус цього регіону як «основу проблему, яка домінує над усіма іншими в наших приготуваннях» [5, с. 11]. Територія, що простягається на захід від Рейну від Нідерландів на півночі до Саарської області на півдні, була єдиним відрізком франко-німецького кордону, що могла стати реальним плацдармом для німецького наступу на Францію. Тому цілком закономірно, що обмеження військових можливостей Німеччини у цьому регіоні було беззаперечним пріоритетом для французьких політиків. Жодне інше питання не забиравало більше часу і не викликало більшої напруженості під час мирної конференції. Однак спроби Франції від'єднати Лівобережжя Рейну від Німеччини наштовхнулось на опір Великої Британії та США. Врешті решт, Франції знову прийшлося йти на компроміс. Статтями 42 і 43 Версальського договору

заборонялось будівництво украплень на лівому березі Рейну або на правому березі на захід від лінії, проведеної в 50 кілометрах на схід від Рейну. На цій території не дозволялось утримування німецьких збройних сил, проведення військових маневрів чи будь яких мобілізаційних робіт. Статтею 44 оговорено: «Якщо Німеччина будь-яким чином порушить будь-які положення статей 42 і 43, вона буде вважатися такою, що вчинила ворожий акт проти держав, які підписали цей договір...» [24]. Франція, яка не змогла добитися відокремлення лівобережжя Рейну від Німеччини змогла однак добитися дозволу на 15-річну окупацію цієї території. Після завершення цього строку ще 5 років мало здійснюватись поступове виведення військ. Статтею 429 зазначалось, що в разі порушення Німеччиною умов договору окупація могла бути відновлена. Витрати на утримання окупаційних військ покладались на німецький бюджет, однак вони не мали перевищувати 240 млн. золотих марок на рік [24].

З питанням гарантій проти Німеччини тісно пов'язані умови Версальського договору щодо виплати репарацій. За словами американського банкіра Т. Ламонта, «тема репарацій викликала більше неприємностей, суперечок, прикрощів і затримок на Паризькій мирній конференції, ніж будь-який інший пункт Договору» [цит. по. 21, с. 9]. Нотою від 4 листопада 1918 р. країни-переможниці проголосили, що Німеччина має «компенсувати шкоду, заподіяну цивільному населенню союзних держав та їхній власності внаслідок агресії Німеччини проти союзних держав на суходолі, на морі й повітряним шляхом» [цит. по 38, с. 16-17]. В ході дебатів на Паризькій мирній конференції союзники довго не могли узгодити це питання. Велика Британія, наприклад, вимагала окрім відшкодувань за збитки також і виплат військових пенсій, що значно збільшувало обсяг репарацій. Врешті решт, у Статті 231 Версальського договору було зазначено: «Німеччина визнає свою відповідальність за всю шкоду, заподіяну нею союзним урядам і тим, що приєдналися до них, їхнім громадянам внаслідок війни, що була їм нав'язана агресією з її боку» [24]. Суперечність цієї статті ми обговоримо нижче, а зараз маємо відмітити, що незважаючи на її умови, союзники в ході конференції так і не визначились із остаточними сумами репарацій. Парадоксально, але вже в наступній

статті вони визнали, що Німеччина не здатна сплатити їх у повному обсязі. Союзники вибрали вичікувальну позицію, залишивши це питання на майбутні переговори. Умовами договору було лише зазначено, що Німеччина має сплатити до 1 травня 1921 р. 20 млрд. золотих марок на утримання військ союзних держав після 11 листопада 1918 р.. Також було прийнято рішення про створення «міжсоюзницької комісії з репарацій» для контролю за виплатою цих 20 млрд. та встановлення остаточних сум відшкодувань, які має здійснити Німеччина [24].

На перший погляд може здатися, що Версальський договір був вкрай тяжким для Німеччини. Ця думка була переважаючою серед комуністичних істориків і залишається такою в працях сучасних українських дослідників. Першим, хто дав негативну оцінку Договору, був лорд-барон Д. М. Кейнс у своїй праці «Економічні наслідки миру», одній із найвпливовіших полемік ХХ століття. Будучи експертом британського казначейства в Парижі, він був присутній на Паризькій конференції, яку в розпачі покинув через шість місяців. В грудні 1919 року він опублікував свою книгу, де виступив з різкою критикою переговорного процесу і позицій країн-переможниць, щодо Німеччини. Особливо жорсткої критики було піддано призначення репарацій. Щодо цього Д. М. Кейнс писав: «Ціль Клемансо полягала в тому, щоб усіма можливими способами послабити і знищити Німеччину, і мені здається, що він завжди трохи зневажливо ставився до контрибуції; він не збирався залишати Німеччину у здібності займатися великою комерційною діяльністю». Він охарактеризував мирний договір як «карфагенський мир», натякаючи на те, що союзники мали намір знищити Німеччину, як це зробив Рим із Карфагеном у 146 році до нашої ери. «Політика приведення Німеччини до рабства протягом цілого покоління, приниження життя мільйонів людей і позбавлення цілої нації щастя має бути огидною...» – ці слова можна вважати лейтмотивом всієї книги Д. М. Кейнса [6].

Однак на цьому етапі ми маємо звернути увагу на дискусійне питання: Чи був Версальський договір дійсно таким важким для Німеччини? Звичайно ми не можемо ігнорувати той факт, що за умовами Договору вона втратила території, змушена була платити репарації та роззброїти свої військові сили. Але ми також

маємо взяти до уваги той факт, що Німеччина об'єктивно є агресором у Першій світовій війні, а тому, з погляду дипломатичної традиції, вона мала понести покарання у вигляді територіальних втрат і контрибуцій. Навіть «чотирнадцять пунктів» і принцип самовизначення націй не суперечили цьому, оскільки у складі Німецької імперії було чимало територій з ненімецьким етнічним складом. Однак чи можна умови Договору назвати знищенням Німеччини за зразком Карфагену? Ми вважаємо це твердження хибним. «Якщо наприкінці цього процесу Німеччина через чверть століття після перемир'я 1918 року – контролювала більшу частину Європи і була на волосину від завоювання всієї земної кулі, то, очевидно, щось було не так у загальноприйнятій тоді і пізніше картині» [27, с. 15].

У цьому контексті нам вважається слушною оцінка Г. Вайнберга щодо економічних й територіальних втрат Німеччини та їхній вплив на її геополітичне становище. Він зазначає, що прийняття принципу самовизначення народів як основи мирного врегулювання означало, що Німеччина збережеться у своїх етнічних межах, а її населення буде другим у Європі після Росії. Щодо економічного аспекту, то Г. Вайнберг відмітив, що промисловий та економічний потенціал Німеччини постраждав менше ніж у союзників, оскільки війна велася не на її території, а на територіях її європейських ворогів. Таким чином, у 1919 р, вона стала відносно сильнішою, ніж у 1913 р. [27, с. 15]. Погодимось також із його оцінкою, щодо змін на східних кордонах Німеччини. Так, Г. Вайнберг вважає, що найбільш неприйнятна для німців умова Договору — відродження Польщі — на практиці означала створення буферної держави, яка захищала Німеччину від її потенційно найпотужнішого і найнебезпечнішого супротивника – Росії. Створення низки нових держав внаслідок розпаду Австро-Угорської і Російської імперій та різноманітні суперечки щодо кордонів між ними створили умови, за яких Німеччина стала потенційно сильнішою за будь-якого з її східних і південно-східних європейських сусідів, і що практично відсутня ймовірність того, що вони можуть об'єднатися проти Німеччини [27, с. 15-16].

Зі свого боку маємо відмітити, що деякі територіальні втрати все ж були важкими з економічної та стратегічної точки зору. Так, втрата Лотарингії та

частини Верхньої Сілезії майже повністю позбавляла Німеччину власних копалень залізної руди, яка була критично необхідною для розвитку важкої промисловості, передусім воєнного спрямування. Це поставило її в залежність від імпорту цього важливого ресурсу. Утворення «польського коридору» відрізало Східну Пруссію від решти німецьких територій. Таким чином, у разі війни з Польщею та без наявності морського панування на Балтиці ці землі неможливо було б ефективно обороняти, що в свою чергу було прямим викликом безпеці та цілісності кордонів Німеччини. Однак навіть ці умови не похитнули статусу Німеччини, як однієї з провідних країни Європи та світу. Погодимось із думкою В. Ширера, який відзначив, що Версальський договір, на відміну від нав'язаного Росії Брест-Литовського договору, «дозволяв рейху зберегти в цілому свій географічний та економічний статус, а також політичну єдність і потенційну міць великої держави» [47, с. 59].

Оцінюючи важкість Договору для Німеччини, ми не можемо оминати питання репарацій. Так, вже згадана Стаття 231 Договору, яка створювала правову базу для виплати Німеччиною репарацій, була сприйнята німецьким урядом як положенням про моральну провину Німеччини за розв'язання війни. Цей аспект правильно на нашу думку відзначив Д. М. Кейнс: «Це добре та ретельно складена стаття; оскільки президент (Ф. Еберт – прим.) міг прочитати це як заяву про визнання моральної відповідальності Німеччини за розв'язання війни, тоді як прем'єр-міністр (Д. Ллойд-Джордж – прим.) міг пояснити це як визнання фінансової відповідальності за загальні витрати війни» [6]. Однак якщо відкинути суб'єктивне сприйняття положення цієї статті німецькими колами і об'єктивно оцінити сам текст, то ми дійдемо висновку, що ні про яку моральну провину за розв'язання війни в ньому не йдеться. С. Маркс так охарактеризувала цей момент: «У статті 231 занепокоєність союзників була суто фінансовою, і немає жодної згадки про провину у війні, односторонню чи іншу... Щодо принципу колективної фінансової відповідальності, той самий пункт, *mutatis mutandis*, з'явився в австрійському та угорському договорах, але жодна держава не розглядала його як пункт про вину у війні» [7, с. 642].

Якщо розглянути сам процес встановлення сум репарацій та їх виплат Німеччиною, то це як не можна краще відкидає тезу про виключну важкість Договору для Німеччини. Перш за все слід відзначити, що, на нашу думку, реальну жорсткість умов будь-якої угоди слід визначати за тим, як вони реалізовувались. Як ми зазначали вище, умовами Договору точна сума репарацій не була встановлена, а це завдання було покладено на «комісію з репарацій». Однак поступово, позиції крайн-переможниць щодо репарацій стали більш м'якими. Значний вплив на це мала вже згадана книга Д. М. Кейнса. Союзники, які й до цього моменту сумнівались у здатності Німеччини виплатити репарації у повному обсязі, тепер були націлені на послаблення репараційного тиску. Л. Фон Мізес так охарактеризував погляди союзників: «Вони були переконані, що платежі становлять небезпеку для підтримки монетарної стабільності в Німеччині, і що Німеччина не зможе платити, якщо її торговий баланс не буде «сприятливим» [9, с. 214-215]. Існував консенсус щодо того, що певна компенсація має бути виплачена, однак виник дисонанс між міркуваннями переговорців та вагою громадських очікувань. Постійна пропаганда союзників про те, що «Німеччина має заплатити» і що вони стискатимуть Німеччину «до скрипу» створило у громадськості впевненість, що репарації мають бути якнайбільш жорсткими, що в свою чергу унеможливило встановлення взаємоприйнятних сум виплат.

Після двох років обговорень комісія з репарацій оголосила репараційний борг для всіх Центральних держав у 132 мільярди золотих марок, закріплений у Лондонському розкладі платежів від 5 травня 1921 року. Комісія перерахувала репараційний борг на облігації А, В і С. Облігації А і В, номінальна вартість яких становила 50 мільярдів золотих марок, покривали витрати на окупацію, поставки вугілля, репарації та закупівлі продовольства. Особливістю облігацій С було те, що їхнє погашення мало відбутись тільки після погашення облігацій А і В. На думку Ю. Тампке: «Ймовірність того, що відновлена Німеччина виконає ці зобов'язання, дорівнювала нулю...облігації на 83 мільярди золотих марок були фальшивими грошима і ніколи не мали на меті бути чимось іншим» [22, с. 169]. Таким чином,

реальний обсяг репараційних зобов'язань Німеччини не перевищував 50 млрд золотих марок.

Однак Німеччина недобросовісно здійснювала навіть ці зобов'язання. Здійснивши свій перший готівковий платіж влітку 1921 р., вона сплатила лише частину необхідної суми. Недоплата спостерігалась також у натуральних виплатах, визначених Договором, зокрема по поставкам вугілля. Франція, втративши свої вугільні шахти в регіоні Па-де-Кале тепер була залежною від поставок вугілля з Рурського басейну. Проте Німеччина постійно оголошувала дефолт, хоча союзники пропонували платити п'ять доларів за тонну вугілля як жест доброї волі, а необхідні квоти поставок постійно переглядалися в бік зменшення, поки вони не досягли ледве половини необхідної суми [22, с. 170]. У січні 1923 р. Німеччина оголосила дефолт по поставкам 34 раз за 36 місяців. Це змусило Францію окупувати Рурський басейн, щоб примусити Німеччину виконати свої зобов'язання. На цей період припадає пік гіперінфляції, який часто пов'язують з окупацією Рура. Однак ми вважаємо це хибним твердженням. На думку Ю. Тампке, гіперінфляція 1923 р. була викликана в першу чергу навмисним рішенням Німеччини підірвати вимоги щодо репарацій і вирішити проблему боргів, накопичених за роки війни. Для виплати боргів уряд ініціював масову емісію валюти, що спричинило катастрофічне падіння рейхсмарки. Гіперінфляція призвела до значного скорочення військових боргів на загальну суму близько 60 мільярдів золотих марок і повного анулювання інших державних боргів. Франція за результатами окупації отримала 900 млн. золотих марок, однак примусити Німеччину виконувати свої зобов'язання їй не вдалось. Загалом, на 1923 р. Німеччина виплатила менш ніж 1,5 мільярда золотих марок репарацій [22, с. 172].

Окупація Рура і, як результат, анулювання Лондонського порядку платежів призвели до того, що відповідальність за репарації взяли на себе США. У серпні 1924 р. були прийнято план Дауеса, за авторства американського банкіра та віце-президента Чарльза Дауеса. Розрахований на п'ять років, цей план зменшив щорічні виплати до одного мільярда золотих марок на 1924-25 роки. Ця сума мала щорічно збільшуватися до 2,5 мільярдів до 1928-29 років. Для забезпечення

платежів, в першій рік Німеччині мала бути надана позика розміром у 800 млн. золотих франків [38, с. 66]. В обмін на запровадження Німеччиною програми валютної стабілізації та жорсткої економії американські кредитори організували значні позики для виконання початкових репараційних платежів і забезпечення стимулу для економіки. Загальна сума американських інвестицій загалом склала 12 млрд. доларів [22, с. 173]. «План Янга» прийнятий 31 серпня 1929 р. ще більше зменшив щорічні платежі по репараціям.

У 1932 році у зв'язку зі світовою економічною кризою Німеччина оголосила про дефолт за своїми репараційними зобов'язаннями. Загалом, вона виплатила від 20 до 21 мільярда золотих марок репарацій включаючи поставки в натуральній формі. З, приблизно, 7 мільярдів золотих марок, виплачених готівкою, сама Німеччина виплатила лише 2 мільярди [22, с. 173]. Інша частина була виплачена за рахунок іноземних позик. Так, за даними Л. Фон Мізеса з вересня 1924 р. по липень 1931 р. Німеччина виплатила в якості репарацій за планами Дауеса і Янга 10,821 млн. рейхсмарок. В той же час обсяг приватних і державних іноземних боргів становив понад 20,500 млн. рейхсмарок. Додамо до цього 5 млн. рейхсмарок прямих інвестицій і стане очевидно, що репараційні виплати за цей період повністю покривались за рахунок іноземців [9, с. 214].

Таким чином, особливості врегулювання проблеми репарацій яскраво демонструє, що вони не були важким тягарем для Німеччини. За даними Л. фон Мізеса процент репарацій по відношенню до річного прибутку Німеччини не перевищував 2%, що майже непомітно для такої економіки, як німецька [9, с. 213]. С. Маркс відмічає, що Німеччина протягом 1919-1932 рр. заплатила стільки ж, скільки Франція, маючи значно меншу економіку, заплатила за два роки з 1871 р. за звільнення своєї території [7, с. 644]. Співвідношення репараційних виплат та іноземних інвестицій робить аргумент про те, що країни-переможниці хотіли репараціями знищити німецьку економіку неспроможним. Для остаточно висновку, щодо цього аспекту, наведемо слова У. Черчилля: «Той факт, що ці виплати здійснювалися лише з набагато більших американських кредитів, зводив весь процес до абсурду. Нічого не було отримано, окрім недоброзичливості» [2, с. 23].

На відміну від Німеччини, країни-переможниці змушені були відновлювати свої економіки за власний рахунок. Так, Франції довелось на 70% з власних коштів відбудувувати зруйновані війною території [38, с. 129]. Г. Вайнберг вважає, що якби репараційна частина Договору була реалізована, це компенсувало б відносне зміцнення німецької економіки в результаті війни [27, с. 15]. Однак Союзники зіткнулись із значними витратами на реконструкцію та виплату зовнішніх боргів у розмірі 3,7 мільярда фунтів стерлінгів, з яких 2,96 мільярда фунтів стерлінгів припадало на Сполучені Штати [21, с. 8]. Фактично, репараційна частина Договору не зрівняла економіки Союзників та німецьку, а лише збільшила розрив між ними.

Пом'якшення умов Договору для Німеччини і стало тим фактором, що схилило політику Великої Британії та Франції до примирення та умиротворення Німеччини. Яскравим прикладом є трансформація зовнішньої політики останньої. Франція, яка протягом всього переговорного процесу намагалась якомога сильніше послабити Німеччину і таким чином забезпечити свою безпеку, фактично своїх цілей не досягла. Їй не вдалось відокремити Лівобережжя Рейну від Німеччини і тим самим вийти на «природний кордон». З огляду на це, для забезпечення безпеки Франції довелось шукати інші можливості, які Ж. Клемансо вбачав у союзі із Великою Британією та США.

Д. Ллойд Джордж побоювався, що Франція претендує на домінування на континенті, і був рішуче налаштований протистояти будь-якій окупації Лівобережжя. Натомість він запропонував англо-американську військову гарантію Франції в якості заміни. Ж. Клемансо змушений був погодитись. Своїм радникам він так прокоментував це: «Ми повинні зробити вибір, або Франція на лівому березі Рейну, або Франція з поверненням кордону 1814 року, тобто з Ельзасом-Лотарингією і частиною, якщо не всім Сааром, а також з Америкою і Британією, які є нашими союзниками» [цит. по. 5, с. 26]. Франко-британський та франко-американський договори стали додатками до Версальського. Відповідно до їх умов Велика Британія та США мали надати негайну військову допомогу Франції у випадку агресії на неї з боку Німеччини. Ця гарантія поширилась і на Бельгію, чий кордон уподібнювався до французького [24]. Однак проблемою цих договорів стала

їхня взаємна обумовленість. Це означало, що якщо один із них не буде ратифікований, другий не матиме сили. Тому, коли Конгрес США відмовився ратифікувати Версальський договір, це означало провал можливого франко-англо-американського союзу. Враховуючи відмову від лівого берегу Рейну, це означало, що Франція виявилася позбавленою всього, що могло забезпечити її безпеку.

Це стало серйозною дипломатичною поразкою Франції. Ставка на трансатлантичний союз не виправдалась, що призвело до сурової критики політики Ж. Клемансо. Саме на цьому етапі маршал Ф. Фош, який відігравав провідну роль у формулюванні французької переговорної позиції, сказав свої знамениті слова: «Це не мир. Це перемир'я на двадцять років» [цит. по 2, с. 17]. Він мав на увазі не те, що Договір був надто жорстокий для Німеччини, як досі стверджує переважна більшість дослідників, а, навпаки, він був обурений тим, що союзники фактично створили умови для того, щоб військова міць Німеччини відновились. З огляду на те, що весь миротворчий процес не спрацював на користь Франції, окупація Рура стала останньою спробою змусити Німеччину визнати поразку в Першій світовій війні та дійсність Версальського мирного договору. Прем'єр-міністр Франції Р. Пуанкаре розумів, що якби він програв ще й репараційне питання, то післявоєнна рівновага остаточно схилилась проти його країни [22, с. 171]. Навіть після територіальних втрат у результаті мирного договору Німеччина все ще мала понад 60 млн. населення. Співвідношення чоловіків, здатних носити зброю, у 1919 р. було 1:2 на користь Німеччини. Співвідношення потенціалу важкої промисловості, навіть після відновлення зруйнованих французьких територій, становило б 1:4, також на користь німців [18, с. 11].

У цих умовах Франції не лишалось іншого вибору, як йти на примирення із Німеччиною. Цей поворот намітився ще за міністерства Ж. Клемансо. Виступаючи перед парламентом він заявляв: «Я б не заходив так далеко, щоб використовувати слово «примирення», але все ж таки ми повинні знайти спільну мову з Німеччиною і її 60 мільйонами жителів, тоді як у нас є лише 40 мільйонів [цит. по 5, с. 34]. «Франція не може серйозно пропонувати знищення нації з більш ніж 60 мільйонами жителів. Ми повинні жити з ними, навіть підтримувати їх, намагатися

пристосуватися до них. Це проблема, яка не може бути вирішена в іншому сенсі, окрім як у сенсі пристосування» [цит. по 5, с. 36].

Таким чином франко-німецьке примирення і співпраця стали єдиним варіантом для зовнішньої політики Франції і були викликані несприятливими для Франції умовами Версальського договору. Ця зовнішньополітична лінія у 20-30-х рр. знайде своє вираження за міністерства А. Бріана, П. Лавалля та Е. Далад'є, а відчуття того, що безпека Франції має зрештою спиратися на певну форму міцного франко-німецького примирення, визначає французьку зовнішню політику і до сьогодні.

Щодо Великої Британії, то після укладення мирних договорів вона у своїй зовнішній політиці зосередилась насамперед на «експлуатації перемоги». Британія була стурбована планами консолідації своїх здобутків і була переконана, що її нове становище буде зберігатися мирним шляхом і на невизначений термін [8, с. 11]. У. Черчилль у своїх спогадах охарактеризував британську політику як підтримання балансу, в якому Британія стала «третейським суддею і арбітром». Поки Німеччина була роззброєною, вона не могла напасти на Францію, в той же час Франція не могла напасти на Німеччину, оскільки це автоматично призвело б до того, що Британія стане німецьким союзником. Така позиція ґрунтувалась на впевненні, що подібна рівновага протримається 20 років, протягом яких озброєння з обох боків поступово і природно зменшиться під впливом тривалого миру, зростаючої довіри і фінансового тягаря [2, с. 33].

Така політика, на нашу думку, викликана також і побоюваннями того, що Франція намагатиметься використати перемогу у війні, щоб встановити свою гегемонію у Європі. Для того, щоб цьому запобігти, цілком закономірно, що Велика Британія схилалась до підтримки Німеччини, як єдиного можливого стримуючого фактора для Франції. Однак питання того, чи могла знекровлена Франція, яка втратила 1 394 000 чоловік і чиї цінні промислові регіони були спустошені, дійсно претендувати на роль гегемона у Європі на нашу думку є дискусійним. Ми вважаємо, що Британія допустила дипломатичний прорахунок, переоцінивши

гегемоністські настрої у Франції і недооцінивши реваншистські настрої в Німеччині.

З огляду на все вищесказане ми можемо зробити висновок, що Версальський мирний договір та його геополітичні наслідки стали тим чинником, що направили зовнішню політику Великої Британії та Франції в русло примирення з Німеччиною. Однак ми відкидаємо тезу про те, що Договір своїми жорсткими умовами створив сприятливі умови для приходу націонал-соціалістів до влади у Німеччині, і тим самим є причиною Другої світової війни. Вище ми зазначили, що умови договору об'єктивно не були надто жорсткими для Німеччини, а у питанні репарацій союзники взагалі поблажливо ставились до німців. Ми погоджуємось із твердженням А. Шарпа про те, що відповідальність за Другу світову війну не можна покладати лише на країни-переможниці, оскільки вони намагалися вирішити причини, які підштовхнули Європу до війни в 1914 р.. «Врегулювання, яких вони досягли, не були ідеальними та містили потенційне насіння подальшого конфлікту, але також давали надію на краще майбутнє» [21, с. 10]. У наступному підрозділі ми доведемо, що чинники, які спричинили початок Другої світової війни криються в особливостях внутрішнього розвитку Німеччини протягом 20-х рр..

1.2 Трансформація Веймарської республіки у Третій Рейх як об'єктивна причина Другої світової війни

Миротворці в ході Паризької мирної конференції усвідомили, що їхня мета полягає в інтеграції Німеччини до міжнародних інститутів, що дозволило б їй мати відповідні вплив та вагу, не переважаючи при цьому своїх сусідів. Вони сподівалися, що демократична Німеччина, визнавши свою поразку, визнає, що врегулювання було справедливим, і виконає Договір. Однак ці сподівання явно не враховували те, як його сприймуть в самій Німеччині. Перш за все, вагомого значення набувало ставлення до цього військового керівництва та солдатської маси. В листопаді 1918 р., коли Німеччина перемогла Російську імперію на сході та її війська все ще окупували Північну Францію та Бельгію, поразка була важкою концепцією для сприйняття. Враховуючи цей факт, очевидно, що жоден договір,

заснований на такій передумові, ніколи не був би прийнятним для Німеччини. Швидка і несподівана поразка залишила німецький народ приголомшеним. Послідовність перемог надали німцям можливість сподіватися якщо не на повну перемогу, то хоча б на якийсь компроміс. Але тотальної поразки, якою був прийнятий Версальський договір, майже ніхто не очікував. «...німці, мабуть, самовдоволено вірили, та й союзники переконували їх у цьому, що, поваливши династію Гогенцоллерів, позбувшись більшовиків і приступивши до формування демократичного республіканського уряду, вони мають право розраховувати на укладання справедливого мирного договору, в якому точкою відліку була б не поразка Німеччини у війні, а знамениті «чотирнадцять пунктів» президента Вільсона» [47, с. 58].

Коли 7 травня 1919 р. умови Версальського договору були опубліковані, вони стали нищівним ударом для німецького народу. По всій країні було організовано масові мітинги в знак протесту проти умов договору. Тимчасовий уряд, який виник у Веймарі внаслідок Листопадової революції, спираючись на позицію німецького суспільства також рішуче виступив проти «Версальського диктату». Рейсканцлер Ф. Шейдеман, заявив: «Хай відсохне рука у того, хто підписав цей договір!», а президент Тимчасового уряду Ф. Еберт публічно назвав умови договору «нездійсненними і нестерпними» [цит. по 47, с. 58].

Німців обурило багато умов Версальського договору. Їх вкрай не влаштувало утворення незалежної польської держави. Як вважає В. Ширер, це пов'язано не тільки з відокремленням Східної Пруссії «польским коридором», але й з тим, що вони зневажали поляків, вважаючи їх нижчою расою [47, с. 58]. Злило німців і те, що, як вони вважали, за умовами договору відповідальність за розв'язання війни було покладено на Німеччину. Вони активно протестували проти вимог союзників видати кайзера Вільгельма II та 895 інших німців, серед яких генерали П. Гінденбург, Е. Людендорф, А. Тірпіц та ін.. Слід відмітити, що з огляду на опір німецької громадськості 7 лютого 1920 р. союзники відступилися від цієї вимоги. Однак найбільш важким ударом для німців, і особливо для армійського керівництва, стало роззброєння німецької армії, що позбавляло її перспектив щодо

гегемонії в Європі. Незважаючи на те, що Статтею 8 Версальського договору передбачено скорочення озброєнь і в інших державах, той факт, що першою це мала зробити Німеччина створював підґрунтя для недовіри союзникам [24].

У цих умовах, Веймарська республіка, яка утворилась у листопаді 1918 р., не змогла завоювати повну підтримку німецького суспільства. В. Ширер охарактеризував її як «розділений дім» [47, с. 61]. Комуністи сприймали республіку лише як перешкоду для встановлення диктатури пролетаріату. Консерватори не прийняли Версальський договір, і не прийняли республіку, яка його підписала. Для них Веймарська республіка означала ««закляту державу», злочин: на нього нанесли клеймо «удару в спину», і навколо цього терміна виросла легенда, яка мала відіграти важливу роль у Веймарській республіці» [29, с. 33]. Міф про «удар в спину» дійсно став дуже популярний після підписання Версальського договору. Згідно з ним, німецька армія не зазнала поразки на полі бою, а війна була програна через те, що марксистки підняли повстання в тилу, чим нанесли армії і всьому німецькому народу «удар в спину». Про це писав і А. Гітлер, в своїй книзі «Моя боротьба»: «Імператор Вільгельм II був першим німецьким імператором, який простягнув руку дружби марксистським лідерам, не підозрюючи, що вони негідники без жодного почуття честі. Поки вони тримали імператорську руку в своїй, друга рука вже намацувала кинджал» [32, с. 191]. Прихильники цього міфу не розуміли той факт, що економічно і стратегічно війна для Німеччини була програна ще у 1914 р., коли вона не змогла реалізувати план Шліффена. Тривалі бої на два фронти і морська блокада виснажили можливості продовжувати воювати, внаслідок чого у листопаді 1918 р. тил німецької армії і розвалився. Натомість у прихильників міфу зародилась впевненість, що німецька армія насправді непереможна, і що в наступній війні, ліквідувавши загрозу з боку лівих сил, Німеччина обов'язково отримає перемогу.

З огляду на це, вважається цілком закономірним, що Веймарська республіка була повалена, а до влади в Німеччині прийшли націонал-соціалісти. Якщо прийняти це твердження, то теза про те, що умови Версальського договору допомогли нацистам захопити владу стає безальтернативною. Однак, як стверджує

А. Туз особливістю політики Веймарської республіки був постійний вибір між політикою мирного руху до національного процвітання і войовничим націоналізмом, який більш-менш відкрито вимагав нової війни з Францією, Великобританією та США [46, с. 19]. Якщо в перші роки існування республіки німецьке суспільство схилилось до другого варіанту, то в період 1925-1929 рр. зовнішня політика Німеччини функціонувала в руслі першого варіанту, що було пов'язано із курсом міністра іноземних справ Г. Штреземана. Ми вважаємо доцільним зупинитись на цьому детальніше, щоб продемонструвати, яка альтернатива нацистській політиці існувала для Німеччини.

Ця альтернатива мала на меті перегляд умов Версальського договору. Але на відміну від націоналістів ставка була зроблена не на військову силу, а на економіку, де Німеччина ще мала міцні позиції у світі. Г. Штреземан, лідер Німецької народної партії і міністр закордонних справ Німеччини у 1924-1929 рр. вважав, що основою зовнішньої політики Веймарської республіки має стати могутність її великих корпорацій. Він стверджував: «політика <...> сьогодні насамперед є політикою світової економіки» [цит. по 46, с. 20].

Економічний аспект цієї стратегії породжував зовнішньополітичний. Г. Штреземан розумів, що через економіку Німеччина могла б налагодити зв'язки зі Сполученими Штатами та за їх допомоги протистояти Франції та Великобританії. Зв'язавши фінансовими зв'язками Німеччину та США Г. Штреземан розраховував, що остання буде зацікавлена в послабленні репараційного тиску на Німеччину, що в решті решт призведе до їх повної відміни. Також, це мало б захистити німців від французької агресії, оскільки Франція ніколи б не наважилась нападати на Німеччину, союзником якої були б США. В той же час, Г. Штреземан не бажав сваритися із Британією та Францією, пропонуючи натомість тісну промислову інтеграцію між ними. Таким чином, шляхом взаємовигідного економічного співробітництва Г. Штреземан планував забезпечити безпеку Німеччини, вивести її з дипломатичної ізоляції та створити умови для перегляду Версальського договору. «Його стратегія, що спиралася на маніпулювання інтересами США, Великобританії

та Франції, що взаємно перетиналися, була просто складнішою за конфронтаційний підхід, якому віддавали перевагу ультраціоналісти» [46, с. 22].

Реалізація цієї стратегії яскраво спостерігається у виконанні репараційних планів Дауеса та Янга. Враховуючи велику різницю між відсотковими ставками в США та Німеччині, де заощадження згоріли внаслідок гіперінфляції, було створено сприятливі умови для масштабних американських позик та інвестицій. Як ми зазначали у попередньому підрозділі, обсяги цих фінансових вливань повністю покривали репараційні виплати Німеччини. Завдяки цьому Німеччина могла виконувати свої зобов'язання без наявності торгового профіциту, що в свою чергу було вигідно для Франції та Великої Британії, оскільки дозволяло їм вимагати виплат, не відкриваючи свої ринки для німецьких товарів. Одночасно США могли вимагати від французів та британців виплат боргів накопичених за роки війни [46, с. 23]. Таким чином утворилась своєрідна «фінансова карусель», коли США позичали гроші Німеччині, та розплачувалась по репараціям із Францією та Великою Британією, а вони, в свою чергу, виплачували борги американцям. Як правильно розрахував Г. Штреземан, зі зростанням заборгованості Німеччини перед США, зростала зацікавленість американців в тому, щоб репарації не ставили під загрозу їхні інвестиції. «Говорячи просто і найбільш цинічно, стратегія Німеччини полягала в тому, щоб < ... > набрати в Америки стільки позик, щоб обслуговування цього боргу унеможливило виплату репарацій» [46, с. 23].

Результатами цієї стратегії стали й прямі зовнішньополітичні успіхи. 5-16 жовтня 1925 р. відбулася конференція в Локарно, на якій було підписано низку договорів, найважливішим з яких став Договір про взаємні гарантії між Німеччиною, Бельгією, Францією, Великою Британією та Італією. Стаття 1 передбачала, що сторони гарантували німецько-французький кордон, німецько-бельгійський кордон та демілітаризацію Рейнської області. У Статті 2 Німеччина і Франція, а також Німеччина і Бельгія погодились, що вони не будуть нападати або вторгатися одна в одну, а Стаття 3 передбачала, що сторони погоджувалися вирішувати всі суперечки між ними мирними засобами [16, с. 662]. Це був серйозний успіх для Німеччини. Незважаючи на те, що вона визнала Ельзас та

Лотарингію за Францією, з іншого боку остання змушена була визнати Рейнську область німецькою, що підкріплювалось гарантіями Великої Британії та Італії. Локарнська конференція також стала важливим етапом для включення Німеччини в міжнародні інститути. 4 вересня 1925 р. вона офіційно вступила до Ліги Націй, ставши постійним членом її Ради.

Таким чином, незважаючи на велику кількість дестабілізуючих чинників всередині країни, Веймарська республіка не тільки вистояла, але й завдяки розумній зовнішній політиці Г. Штретемана, використала свій статус після Першої світової війни собі на користь. Однак економічне процвітання та політична стабілізація 1924-1929 рр. не змогли повністю подолати націоналістичні сили та їхню агресивну риторику. У. Черчилль так описує цей момент: «Бліде сонячне світло Локарно на деякий час осяяло сцену. Витрати рясних американських позик викликали відчуття повернення процвітання... Але в розгубленому народі, якому Веймарська республіка не могла запропонувати ані почуття безпеки, ані задоволення, діяли й інші потужні чинники. Веймарська республіка не могла дати ні відчуття безпеки, ні задоволення від національної слави чи помсти» [2, с. 56].

Світова економічна криза 1929 р. і, як результат, скорочення обсягів світової зовнішньої торгівлі та іноземних інвестицій поклати край лінії Г. Штретемана. Падіння коаліційного уряду Ф. Мюллера та призначення канцлером 28 березня 1930 р. Г. Брюнінга з католицької партії «Центр» стало початком «націоналістичного повороту» у внутрішній політиці Веймарської республіки. Масове зростання безробіття спричинило незадоволення населення урядом, що надало значний імпульс радикальним націоналістичним партіям. Саме на цьому етапі, на політичну арену вийшла НСДАП А. Гітлера як серйозна політична сила. Якщо на виборах у травні 1928 р. нацисти здобули лише 2,5% голосів і отримали 12 місць у рейхстазі з 491, то вибори у вересні 1930 р. принесли їм вже 18,3% голосів та 107 місць [46, с. 32]. Таким чином, НСДАП за короткий проміжок часу стала другою партією у парламенті та найбільш динамічно зростаючою політичною силою в Німеччині. Народна підтримка безумовно була важливим фактором приходу А. Гітлера до влади, однак ключовим фактором, який забезпечив остаточну

перемогу нацистів стала підтримка еліт — армії, великих промислових концернів та юнкерства.

Німецька армія, або рейхсвер, завжди мала суттєву вагу в Німеччині ще з моменту утворення Німецької імперії. Знаходячись в кільці сильних суперників та не маючи зручних природних бар'єрів, які могли б стати кордонами нової держави, вона змушена була покладати питання безпеки на сильну армію. Таким чином, саме існування Німеччини як великої держави було пов'язано з її військовою могутністю. Утворення Веймарської республіки лише посилило цю залежність. Коли в січні 1918 р. комуністи-спартаківці здійснили спробу збройного захоплення влади, саме рейхсвер та націоналістичні «добровольчі загони» стали їм на заваді, врятувавши таким чином республіку. Однак цей крок був викликаний не підтримкою республіки чи уряду соціал-демократів, а страхом перед комунізмом та перспективами встановлення диктатури пролетаріату. Л. Фон Мізес так описує цей момент: «Конституція Веймара могла обговорюватися і голосуватися тільки тому, що націоналістичні противники демократії віддали перевагу їй, а не диктатурі комуністів. Німецький народ отримав парламентське правління в дар із рук заклятих ворогів свободи, які чекали на можливість забрати свій подарунок [9, с. 198]. Фактично, Веймарська республіка стала своєрідною угодою між соціал-демократами та рейхсвером. «Соціал-демократи правили Пруссією, вищою державою та деякими меншими державами Рейху; але вони правили лише завдяки підтримці, яку вони отримали від націоналістів рейхсверу та вільного корпусу. З цього моменту соціал-демократи опинилися під владою правих» [9, с. 200-201].

Втрата соціал-демократами своїх позицій внаслідок кризи 1929 р. та зростання популярності комуністичної партії змусили армію шукати альтернативного політичного союзника. В цих умовах вони звернули увагу на НСДАП, однак соціалістична риторика партії та соціальний склад її штурмових загонів спочатку відштовхнули рейхсвер від нацистів. У. Черчилль зазначав: «Обидві фракції об'єднувала рішучість підняти Німеччину з прірви і помститися за її поразку; але в той час як Рейхсвер представляв упорядковану структуру Кайзерівської імперії і давав притулок феодальним, аристократичним,

землевласницьким і заможним класам німецького суспільства, СА значною мірою перетворилася на революційний рух, що розпалювався невдоволенням темпераментних і озлоблених підпільників і відчаєм розорених людей. Вони відрізнялися від більшовиків, яких вони засуджували, не більше, ніж Північний полюс відрізняється від Південного» [2, с. 57]

Для А. Гітлера встановлення зв'язків із армією мало ключове значення. Без сильних збройних сил було б неможливо реалізувати програму масштабних завоювань, яку він описав у «Моїй боротьбі». Крім того, цілком ймовірно, що А. Гітлер розумів той факт, що саме від позиції рейхсверу залежить, яка політична сила буде мати владу. У березні 1929 р. у своїй промові він прямо звернувся до армійського керівництва, закликаючи їх переглянути свою позицію до націонал-соціалізму і перестати підтримувати Веймарську республіку. «Майбутнє належить не партіям руйнування, а партіям, що несуть у собі силу народу, які готові і бажають пов'язати себе з армією, щоб допомогти їй, коли настане час, захистити інтереси народу. А тим часом у нашій армії ще є офіцери, які страждають питанням: «як далеко вони можуть піти з соціал-демократами? Але, шановні панове, невже ви справді думаєте, що у вас є щось спільне з ідеологією, яка ставить умовою ліквідацію всього того, що є основою існування армії?» [цит. по 47, с. 120].

Поворотним моментом у відношенні армії щодо нацистів став Лейпцизький процес проти трьох офіцерів рейхсверу, які намагались переконати інших солдатів не стріляти в нацистів, якщо ті вирішать вчинити державний переворот. А. Гітлер, виступив свідком на цьому процесі, і вдало використав судову трибуну для нового звернення до армії. Він заявляв: «Я завжди дотримувався думки, що всяка спроба скасувати армію є божевілля. Ніхто з нас не зацікавлений у ліквідації армії. Коли ми прийдемо до влади, то подбаємо про те, щоб на базі нинішнього рейхсверу відродилася велика армія німецького народу... Єдине, що я мав на увазі, це порятунок німецької нації від рабства, в якому вона сьогодні перебуває. Німеччина по руках і ногах обплутана мирними договорами... Націонал-соціалісти не вважають законними договори, нав'язані Німеччиною силою» [цит. по 47, с. 122]. Після цього генерали стали прихильніше ставитися до нацистського руху, в якому

раніше вони вбачали загрозу. Якщо раніше вони вважали, що А. Гітлер хотів розкласти армію, то тепер вони переконалися, його погляди на майбутнє рейхсверу збігаються з їх власними. До того ж вони зрозуміли, що незважаючи на демагогію та буйний характер СА, з керівництвом нацистів можна встановити плідні стосунки, а НСДАП є перспективною альтернативою соціал-демократам.

Другою групою еліт, з якими А. Гітлер бажав встановити зв'язки, були великі промислові корпорації. Йому потрібні були масштабні фінансові вливання для передвиборчої реклами, утримання загонів СА та інші партійні потреби. Крім того, для реалізації зовнішньої програми нацистів великий бізнес був не менш важливий, ніж рейхсвер. Армії потрібні були великі об'єми зброї, військової техніки, вибухових речовин тощо. Все це вимагало потужної військової промисловості. 27 січня 1932 р. А. Гітлер виступив у Промисловому клубі в Дюссельдорфі. Слухачами були близько 300 осіб, значною мірою представники промисловості. А. Гітлер у своїй промові заявив про значне розширення програми озброєння рейхсверу. «Чи має Німеччина армію в 100000, чи 200000, чи 300000 чоловік в решті-решт не має значення, головне – чи має Німеччина 8000000 резервістів, яких вона може призвати в свою армію» [25, с. 731]. Подібні заяви прийшли до вподоби представникам важкої індустрії, оскільки в перспективі передбачали значне зростання прибутків за рахунок збільшення державних військових замовлень. «Промова справила значне враження на промисловців, що зібралися, і в результаті в касу націонал-соціалістів хлинули значні вливання від промислових концернів» – так охарактеризував промову А. Гітлера Ф. Тіссен — промисловець, який був членом НСДАП ще з 1929 р. і який і організував цей захід [45].

Для підприємців було дві причини підтримати А. Гітлера. Перша була економічною. Як вже зазначалось вище, програма масштабного переозброєння армії могла принести значні прибутки. Це було вкрай вчасно, оскільки світова економічна криза сильно вдарила по німецькій промисловості. Для представники важкої промисловості, передусім Рейн-Вестфальського району, державних військових замовленнях, були єдиним засобом покращити скрутне фінансове становище. Для експортноорієнтованих галузей економіки, таких як

електротехнічна та хімічна, криза стала тією подією, яка змусила шукати нові шляхи здобувати прибутки. Іншою причиною був страх перед комуністами, які після економічної кризи також почали набирати все більше прихильників. А. Гітлер, обіцяв підприємцям розібратись з цією загрозою. Банкір К. фон Шредер, який виконував роль зв'язуваної ланки між нацистами та великим бізнесом свідчив на Нюрнберзькому процесі: «В цілому, представники економіки відчували страх перед більшовизмом та сподівались, що націонал-соціалізм, коли прийде до влади, відновить у Німеччині міцні політичні та економічні порядки» [30, с. 84].

Третьою групою були великі землевласники — юнкерство. Вони були чи не найнепримиреннішими супротивниками республіки та лібералізму. Причини цього крились в питаннях зовнішніх мит на сільськогосподарську продукцію. У 1879 р. О. фон Бісмарк встановив перше мито на зерно, чим заручився підтримкою аграріїв. Це суттєво сповільнило процеси модернізації у сільському господарстві та внутрішній міграції. Станом на 1925 р. ця частка населення, зайнята у сільському господарстві становила 25% — 13 млн осіб [46, с. 41]. З огляду на це, підтримка аграрного лобі була важливою майже для всіх політичних партій, крім соціал-демократів та комуністів. Однак економічна криза викликала загальносвітовий обвал товарних цін, внаслідок чого аграрне лобі стало вимагати принципового повороту німецької торгової політики. Мита вже не були ефективним захистом від конкуренції з боку дешевих товарів, а тому юнкери вимагали запровадження спеціальних квот, щоб обмежити імпорт найважливіших сільськогосподарських товарів до Німеччини з конкретних країн. Однак ні уряд Г. Брюнінга, ні його наступники не могли піти на такий захід, оскільки це б нанесло суттєвого удару по обсягам імпорту до Німеччини, а отже і по рівню життя населення. Аграрне лобі сприйняло це як недружній акт і стало в опозицією до республіки. Юнкери хотіли бачити на чолі країни такий уряд, який би врахував їхні інтереси і захистив їхні збиткові господарства. А. Гітлер став для них ідеальним варіантом, оскільки, на відміну від своїх політичних супротивників, його рішення не обмежувались проблемами зовнішньої торгівлі. Він планував створити самодостатню економіку, а для цього необхідно було отримати владу, а для цього, потрібна була підтримка

аграрного лобі. У цих умовах, обіцянка введення імпорتنих квот була невеликою ціною для нацистів.

Таким чином, А. Гітлер зміг заручитися підтримкою найважливіших груп німецьких еліт. Це мало ключове значення, для приходу нацистів до влади. У липні 1932 р. вони здобули свій найбільший електоральний, отримавши на загальних виборах 37,2% голосів [46, с. 42]. Однак після цього НСДАП почали переслідувати невдачі. Через опір з боку президента П. Фон Гінденбурга і членів кабінету Ф. фон Папена А. Гітлеру відмовили в посаді рейхсканцлера, а на менші посади він не погоджувався. НСДАП залишилася в опозиції і на наступних загальних виборах це негативно відбилось на електоральних результатах. Нацисти отримали не більше 33% голосів, тобто менше, ніж на минулих виборах. «Виборці Гітлера були розчаровані його небажанням входити до складу уряду. Партійні активісти почали вагатися. Імпульс, який з 1929 р. вів НСДАП від перемоги до перемоги, вичерпався. Після листопадової невдачі несподівано знову дали про себе знати тертя між лівим і правим крилами, що переслідували націонал-соціалізм у 1920-х роках» [46, с. 42]. На цьому етапі шлях НСДАП до влади мав би завершитись повною поразкою. Вона втрачала народну підтримку, рейхспрезидент і уряд відмовились надати їм владу, наслідки економічної кризи, які дала імпульс нацистському руху, завдяки заходам уряду Г. Брюнінга, на цей момент вдалося приборкати і економіка почала відновлюватись. Якби нацистів ще декілька місяців не підпускали до влади, народження Третього Рейху стало неможливим.

У цих умовах втручання еліт мало вирішальне значення. У своєму листі до М. Шленкера, голови «Лангнамферею» від 11 листопада 1932 р. Ф. Тіссен наголосив на важливості призначення А. Гітлера рейхсканцлером. «Втілити в життя справжнє ідейне багатство націонал-соціалізму може тільки Адольф Гітлер... Якщо по кандидатурі Гітлера на пост канцлера буде досягнута угода (інше рішення було б неприйнятним для його прихильників), я особисто вважаю, що можна домовитись про цілі його політики...» [30, с. 77]. Наступного дня Я. Шахт (колишній президент Рейхсбанку, що підтримував нацистів вже з 1930 р., та активно сприяв налагодженню зв'язків НСДАП з великим бізнесом) писав А. Гітлеру, що збирає

серед промисловців підписи для петиції, щодо призначення його рейхсканцлером [30, с. 78]. 19 листопада ця петиція була направлена особисто президенту П. фон Гінденбургу. Її підписало 20 представників промисловості, банків та юнкерства. В петиції вимагалась передача керівництва урядовим кабінетом «фюреру найбільшого національного угруповування (тобто НСДАП – прим.)» [43, с 185]. Для П. фон Гінденбурга, це стало сигналом, що близькі йому консервативні сили підтримують нацистів, Врешті решт 30 січня 1933 р. він офіційно призначив А. Гітлера рейхсканцлером.

Прихід А. Гітлера до влади безумовно кардинально змінив зовнішню політику Німеччини, і врешті решт зумовив початок Другої світової війни. Однак сам по собі прихід такого диктатора не є на нашу думку причиною початку війни. На момент захоплення нацистами влади, в Італії вже 10 років існував тоталітарний диктаторський режим Б. Муссоліні, однак країна утримувалась від розв'язання агресивної війни і навпаки, виступала союзником західних держав. Не можна вважати причиною війни і той факт, що А. Гітлера привели до влади консервативні еліти. Безумовно, вони бажали загибелі Веймарської республіки. Керівництво рейхсверу прагнуло ліквідувати обмеження Версальського договору, великий бізнес хотів позбавитись загрози з боку комуністів та приборкати робітничий рух, великі землевласники бажали встановлення такої влади, яка б захистила їхні інтереси. В нацистах вони знайшли зручний інструмент, для досягнення цих цілей, однак жодна з цих груп не планувала вести тотальну війну проти майже всього світу. На нашу думку, тим чинником, який зумовив початок Другої світової війни стала ідеологія націонал-соціалізму, яскраво висвітлена в працях А. Гітлера «Моя боротьба» та «Zweites Buch» («Друга книга»).

Світогляд нацистського лідера (Weltanschauung) базувався на принципах соціал-дарвінізму. Він взяв тези про те, що життя — це боротьба, що будь-яка жива істота бореться за право існувати, що «або ти їси, або їдять тебе» та екстраполював їх на сферу міжнародних відносин. У. Черчилль так охарактеризував це: «Головна теза «Майн кампф» проста. Людина — тварина, що бореться, тому нація, будучи спільнотою борців, є бойовою одиницею. Будь-який живий організм, який перестася

боротися за своє існування, приречений на вимирання. Так само приречена країна чи раса, яка перестає боротися» [2, с 54]. Він розглядав світ як джунглі, де виживає і править найсильніший. З огляду на це, А. Гітлер планував завоювати для Німеччини не тільки право на існування, але й домінуюче положення у світі, її «місце під сонцем». Міркування того, як це має бути зроблено, виходять із націонал-соціалістичного розуміння економіки.

А. Гітлер вважав, що основою для існування є так званий «життєвий простір» — Lebensraum. Під «життєвим простором» розуміється певна територія, яка забезпечує базу для існування (сільськогосподарська земля, сировина, джерела енергії тощо). Однак вона не тільки є основою для існування, але й водночас обмежує «економічні можливості». В межах Lebensraum може жити певна кількість людей, але їхня чисельність не є статичною і постійно збільшується. Це призводить до того, що доступний «життєвий простір» вступає в протиріччя з ростом кількості населення [29, с 271]. Рішенням цієї проблеми може бути збільшення експорту, щоб можна було імпортувати продукти харчування та сировину в обмін на експортовані промислові товари. Для цього необхідна інтеграція в систему світової торгівлі та «економічна експансія» для завоювання ринків. Іншою можливістю є розширення Lebensraum, чого можна досягти лише силою.

А. Гітлер повністю відкинув перший варіант. Причиною, яка викликала його критику, була впевненість у тому, що економічна експансія Німеччини безумовно призведе до зіткнення з Великою Британією, як це вже відбулося в ході Першої світової війни. А. Гітлер вважав, що війна, була викликана економічними причинами, а саме реакцією британців на загрозу їхнім економічним інтересам з боку Німеччини. У своїй промові від 17 квітня 1920 р. він заявив: «Німець створив англійцю сильну конкуренцію. Німецький інженер і так далі незабаром відтіснили британського. Ми почали експортувати товари... Минуло б ще кілька років, і Німеччина стала б провідною торговельною нацією у світі. Британія визнала це і відповідно скоригувала свою політику. Спочатку була зроблена спроба знищити Німеччину за допомогою економічних засобів, таких як мита, ярлики на німецьких товарах «Зроблено в Німеччині» тощо. Однак це не увінчалось успіхом. З того часу

ненависть до нас зростає до безмірної, і Британія почала розглядати знищення нас війною» [цит. по 29, с 273]. З огляду на це А. Гітлер зробив два висновки. Перший: політика кайзерівської Німеччини, яка шляхом економічної експансії намагалась розширювати свою заморську колоніальну імперію була неправильною та небезпечною, оскільки призвела до зіткнення з Великою Британією. «Німеччині знову довелося б зіткнутися з розкладом серпня 1914 р. – непереборним континентальним альянсом, організованим та фінансованим єврейськими банкірами із Сіті. І всесвітня єврейська змова, що панує вже не лише у Вашингтоні та в Лондоні, а й у країні більшовицької диктатури, знову здобула би перемогу над Німеччиною» [46, с 25]. Другий висновок: теза про те, що Німеччина зможе досягти «місця під сонцем» мирним шляхом є помилковою, оскільки завоювання «життєвого простору» як шляхом економічної експансії так і шляхом прямого завоювання означатиме неминучу війну. «Оскільки всі великі нації сьогодні є індустріальними націями, так зване мирне економічне завоювання світу є не що інше, як боротьба засобами, які залишатимуться мирними до тих пір, поки сильніші нації вірять, що вони можуть ними перемогти, тобто доки вони здатні вбивати інших за допомогою мирної економіки. Бо це реальний результат перемоги нації мирними економічними засобами над іншою нацією. Тим самим одна нація отримує можливість виживання, а інша нація їх позбавляється. Навіть тут на карту завжди поставлена субстанція з плоті та крові, яку ми називаємо Народом» [4, с 27]

Ще однією причиною скепсису А. Гітлера щодо політики «економічної експансії» була теорія «звуження ринків». Широке трактування цієї ідеї він дав у своїй «Другій книзі». «Сучасний світовий товарний ринок не безмежний. Кількість промислово активних держав постійно зростала. Майже всі європейські країни страждають від неадекватного і незадовільного співвідношення між територією і населенням. Тому вони залежать від світового експорту. В останні роки Американський Союз звернувся до експорту, як і Японія на сході. Таким чином автоматично починається боротьба за обмежені ринки, яка стає жорсткішою, чим більшими стають індустріальні країни, і, навпаки, чим більше звужуються ринки. Оскільки, з одного боку, кількість націй, які борються за світові ринки, зростає, сам

товарний ринок повільно зменшується... » [4, с 26]. Пояснимо цей момент детальніше. А. Гітлер зазначає, що індустріалізація призводить до того, що кількість промислово розвинутих країн постійно зростає. Ці країни рано чи пізно починають експортувати промислову продукцію за кордон, тим самим вступаючи в конкуренцію з іншими за ринки збуту. Однак А. Гітлер також відмічає, що країни, які раніше були ринками збуту (США та Японія як приклади), також індустріалізуються, стають промислово розвинутими і вступають в конкуренцію за ринки. Це призводить до того, що кількість ринків стає все меншою, а боротьба за ті, що залишилися, стає все більш жорстокою, що закономірно призводить до війни. «Чим більше зростатимуть ринкові труднощі, тим запеклішою буде боротьба за ті, що залишилися. Хоча основна зброя цієї боротьби полягає в ціноутворенні та якості товарів, якими країни намагаються продати одна одній дешевше, зрештою, головна зброя навіть тут полягає в мечі» [4, с 27]. Слід відмітити, що цій ідеї не бракувало реального підґрунтя. Війни та світова економічна криза посилювали тенденції до протекціонізму, а індустріалізація за кордоном призвела до гострої конкуренції на ринках, які до війни обслуговували європейський експорт. Крім того, криза спричинила падіння світових цін, що призвело до скорочення зовнішньоторговельних квот у більшості країн, тобто до зменшення частки зовнішньої торгівлі в національному доході. [29, с. 276],

Критикуючи політику економічної експансії А. Гітлер називає ще одну ключову проблему — диспропорція між сільським господарством і промисловістю. В умовах індустріалізації кількість робітників у великих містах дедалі зростала, що зрештою призвело до втрати рівноваги між міськими та сільським населенням. З огляду на цю невідповідність промисловим країнам доводиться імпортувати значну частину продовольства, а також сировини, що в свою чергу можливо лише за умови значного збільшення експорту промислової продукції. А. Гітлер вважав, що такий розвиток подій призведе до повного знищення сільського господарства. Одночасно з цим зросте економічна залежність від іноземних держав як ринків збуту та джерел імпорту сільськогосподарської продукції [32]. Беручи до уваги теорію «звуження ринків», слід відмітити, що для А. Гітлера експорт промислових

товарів означав урбанізацію та індустріалізацію в колишніх аграрних країнах, що не тільки б зменшило кількість ринків для збуту товарів, але й кількість джерел продовольства. Таким чином, Німеччина, на його думку, втративши своє національне господарство і ставши залежною від імпорту продовольства, якого постійно ставатиме все менше, врешті решт зіткнеться з проблемою голоду. «При постійному зростанні населення потреби будуть покриватися все менше. Потім голоду не буде лише в найбільш рідкі роки найвищого врожаю. Потім настане час, коли й великі врожаї вже не позбавлять вічного голоду, що стає постійним супутником такого народу. Тоді залишається тільки природі допомогти тим, що вона зробить відбір і залишить життя лише обраним. Або це, або людина знову спробує допомогти собі сама, тобто вдасться до штучного обмеження розмноження з усіма звідси важкими наслідками для раси і для індивідууму» [32, с 102].

Таким чином, економічна теорія націонал-соціалізму малює апокаліптичну картину неминучої війни за ринки збуту та масштабного голоду. Щоб запобігти цьому, А. Гітлер пропонує відмовитись від політики економічної експансії, якої дотримувались Німецька імперія та Веймарська республіка і приступити до завоювання Lebensraum силою зброї. «Грунт, на якому ми зараз живемо, не був подарунком Неба нашим предкам. Вони повинні були завоювати його, ризикуючи своїм життям. Тому і в майбутньому наші люди не отримають території, а разом з нею і засоби існування, як милість від будь-якого іншого народу, але доведеться завоювати її силою переможного меча» [32, с 556].

Навколо ідеї завоювання Lebensraum виникли контури майбутньої зовнішньої політики Третього Рейху. А. Гітлер відразу відкинув ідею відновлення кордонів Німеччини 1914 р., які, на його думку «були абсолютно нелогічними, тому що вони не були насправді повними...» [32, с 498]. Натомість він пропонував відмовитись від довоєнної зовнішньої політики Німеччини і реалізувати програму розширення за рахунок земель на Сході. «Ми, націонал-соціалісти, навмисно провели лінію поведінки довоєнної Німеччини у зовнішній політиці. Ми поклали край безперервному німецькому маршу на південь і на захід від Європи і звернемо свої очі на землі Сходу. Ми нарешті припиняємо колоніальну та торговельну політику

довоєнних часів і переходимо до територіальної політики майбутнього. Але коли ми сьогодні говоримо про нову територію в Європі, ми повинні головним чином думати про Росію та підвладні їй прикордонні держави» [32, с 502].

Першим кроком до цієї мети мало стати об'єднання всіх німців у межах однієї держави. Перш за все, мова йде про Австрію. Вже першу главу «Моєї боротьби» А. Гітлер починає словами про необхідність приєднання австрійських німців до Німеччини. «Німецька Австрія будь-що має повернутися в лоно великої німецької метрополії і при цьому зовсім не з міркувань господарських. Ні ні. Навіть якби це об'єднання з погляду господарського було байдужим, навіть шкідливим, проте об'єднання необхідне. Одна кров – одна держава! Доки німецький народ не об'єднав усіх своїх синів у межах однієї держави, він не має морального права прагнути колоніальних розширень. Лише після того, як німецька держава включить у рамки своїх кордонів останнього німця, лише після того, як виявиться, що така Німеччина не в змозі прогодувати — достатньою мірою все своє населення, — потреба, що виникає, дає народу моральне право на придбання чужих земель. Тоді меч починає грати роль плуга, тоді криваві сльози війни зрошують землю, яка має забезпечити хліб насущний майбутнім поколінням» [32, с 5]. Таким чином він прямо заявляв, що об'єднання всіх німців у межах однієї держави це не остаточна ціль його зовнішньої політики, а лише перший з етапів, послідовність яких мала призвести до реалізації справжньої мети — захоплення земель на Сході.

А. Гітлер розумів, що його агресивні плани на Сході призведуть до зіткнення з СРСР, Францією та, можливо, Великою Британією. Його зовнішньополітична стратегія, полягала в тому, щоб заключити союз із Британією та Італією проти Франції та СРСР.

Насамперед, необхідно було розбити Францію. А. Гітлер вважав, що вона завжди бажатиме ослабити та розчленувати Німеччину. «Так само, як і до 1914 року, сьогодні ми також можемо вважати беззастережно встановленим назавжди, що в будь-якому конфлікті за участю Німеччини, незалежно від того, на яких підставах, незалежно від яких причин, Франція завжди буде нашим противником. Які б європейські комбінації не виникали в майбутньому, Франція завжди братиме в

них участь ворожу Німеччині. Це лежить в основі традиційних намірів зовнішньої політики Франції» [4, с 62]. З огляду на це, новий франко-німецький конфлікт неминучий. А. Гітлер вважав, що для перемоги у майбутній війні Німеччина не має обмежуватись лише обороною, а діяти рішуче, та першою завдати нищівного удару. «Доки вічний конфлікт між Німеччиною і Францією буде вирішуватися нами тільки у формі оборони, він ніколи на ділі не буде вирішений. Результат може вийти лише один: з кожним століттям Німеччина втрачатиме одну за одною все нові й нові позиції... Потрібно зрозуміти, що ми маємо нарешті зібрати всі свої сили для активної боротьби з Францією, для останнього рішучого бою. Потрібно, щоб ми, німці, точно і ясно сформулювали ті великі кінцеві цілі, які ми переслідуватимемо в цьому бою. Тільки тоді зможемо ми справді довести справу до кінця і припинити вічну безплідну боротьбу між нами та Францією, яка коштувала нам багатьох жертв. Все це, зрозуміло, при тому припущенні, що у знищенні Франції Німеччина побачить лише засіб, який потім має відкрити нашому народу можливість завоювати нові території в іншому місці» [32, с 518-519]. Як бачимо, зіткнення із Францією для А. Гітлера було лише етапом на шляху до справжньої мети — завоювання Lebensraum на Сході.

А. Гітлер вважав, що Італія є тією державою, з якою у Німеччини більше спільних інтересів, ніж з будь-якою іншою. Він виходить з того, що в зовнішній політиці Італії є два напрями: розширення в басейні Адріатичного моря, на Балкани та у бік Австрії; розширення на південь в басейні Середземного моря. У Першій світовій війні Італія віддала пріоритет першому напрямку, що було обумовлено прагненнями приєднати території, населені італійцями, і що, в свою чергу, призвело до зіткнення з Німеччиною. Однак А. Гітлер вважає, що у майбутньому італійська зовнішня політика віддасть перевагу другому напрямку. Він пояснює це тим, Італія зіткнеться із проблемою нестачі території, а стандартні методи економічної експансії виявляться неефективними, внаслідок слабкості італійської промисловості. Це буде штовхати італійський уряд до більш активного розширення у Середземномор'ї, яке є зоною природних інтересів Італії. «Отже, спроба Італії вирішити проблему прожиття шляхом збільшення її промислової діяльності не

може призвести до остаточного успіху, тому що спочатку відсутність природної сировини на італійській батьківщині значною мірою позбавляє її необхідної конкурентоспроможності... Якщо сьогодні Німеччина шукає ґрунт у Східній Європі, то це не ознака надмірного голоду влади, а лише наслідок її потреби в території. І якщо сьогодні Італія прагне розширити свій вплив на берегах Середземноморського басейну і, зрештою, має на меті заснувати колонії, то це також є лише звільненням, що є результатом чистої необхідності, природного захисту інтересів» [4, с 81]. Експансія Італії у Середземному морі неминуче мало б привести до зіткнення з Францією, що закономірно зблизило б інтереси Італії з Німеччиною. «Подобається їй це чи ні, але Італії доведеться боротися за існування та майбутнє своєї держави проти Франції, як і самій Німеччини...Таким чином одна з двох латинських націй повинна буде залишити своє місце в Середземному морі, тоді як друга отримає перевагу як приз цієї боротьби. Як національно свідомий і раціонально мислячий німець, я твердо сподіваюся і дуже бажаю, щоб цією державою була Італія, а не Франція» [4, с 86-87]. Між Німеччиною та Італією були два питання, які могли б стати перешкодою для укладення союзу — питання Південного Тіролю та Австрії. Щодо першого, то А. Гітлер категорично захищає думку, що в інтересах німецького народу не конфліктувати з Італією за Південний Тіроль. На його думку, союз із Італією принесе більше вигоди, ніж повернення цього регіону. «Якщо для Німеччини залишається якийсь вибір між Францією та Італією, то, згідно з усім людським розумом, лише Італія заслуговує на увагу Німеччини. Тому що перемога з Францією над Італією принесе нам Південний Тіроль і сильнішу Францію в якості наступного ворога. Перемога над Францією за допомогою Італії принесе нам принаймні Ельзас-Лотарингію, а щонайбільше свободу проведення справжньої широкомасштабної територіальної політики» [4, с 91]. Щодо Австрії, він стверджує, що заборона її приєднання до Німеччини лише в інтересах Франції, яка таким чином послаблює Німеччину та створює передумови для включення цієї країни до французької сфери впливу, що суперечить інтересам Італії [4, с 98]. Таким чином, Італія має погодитись на аншлюс Австрії та Німеччини і отримати сильного союзника для боротьби проти Франції.

Велика Британія у стратегічній концепції А. Гітлера відігравала ключову роль. На відміну від кайзерівської Німеччини, Третій Рейх, на його думку, має бути союзником для британців. У «Другій книзі» А. Гітлер ретельно описав перспективи союзу з Британією. Він був твердо переконаний, що стратегія розширення на Схід не становить загрози для Великої Британії, інтереси якої лежать за межами Європи. «Не було для Британії конфлікту у Європі, у якому вона не мала б захищати свої торгові або заморські інтереси... Відносини Англії по відношенню до Пруссії доводять, що вона принципово не виступає проти опору європейській великій державі, яка має вищу військову важливість, доки зовнішньополітичні цілі цієї держави явно мають суто континентальний характер» [4, с 75]. А. Гітлер вважав, що справжніми ворогами Великої Британії на континенті є Франція та Росія. Франція є ворогом, тому що не обмежується лише експансією у Європі, а проявляє інтерес до колоній, чим в свою чергу загрожує інтересам Великої Британії. Росія ж становить постійну загрозу для Британської Індії, а також ставить Британію у залежність від своїх джерел нафти. В той же час, інтереси Великої Британії більше не вимагали знищення Німеччини, оскільки вона тепер боролася не за статус світової держави, а лише за існування країни та національну єдність. Тому, він робить висновок, що зовнішньополітична конфігурація, у якій Німеччина буде воювати проти Франції та СРСР зробить Велику Британію союзником для Німеччини. «І так само, як протягом трьохсот років союзники могли стати ворогами Англії, а вороги знову ставати союзниками, так буде і в майбутньому, доки цього вимагатимуть загальні та окремі потреби. Якщо, однак, Німеччина прийде до принципово нової політичної орієнтації, яка більше не суперечить морським і торговим інтересам Англії, а витрачається на континентальні цілі, тоді логічної підстави для ворожнечі Англії, яка тоді була б просто ворожнечею заради ворожнечі, не існуватиме» [4, с 78-79]. Крім всього цього, Велика Британія мала б бути союзником для реалізації останньої ланки стратегії А. Гітлера — війні з США.

Питанню місця США в планах А. Гітлера рідко приділяють значну увагу, в той час як сам лідер нацистів ретельно розглянув «американське питання» в «Другій книзі». А. Туз відмічає, що в той час як Г. Штреземан вважав піднесення

США стабілізуючим фактором у європейських справах, в очах А. Гітлера воно просто піднімало ставки у боротьбі за расове виживання [46, с 26]. А. Гітлер вважав, що економічне домінування США є загрозою для всієї Європи. Постійне зростання економічної могутності Америки зрештою зведе значення європейських країн до положення «Швейцарії та Голландії». Розглядаючи джерела цієї могутності на прикладі американської автомобільної промисловості А. Гітлер знову знаходить його у «життєвому просторі». «Абсолютно осторонь того факту, що зараз навіть Американський Союз стає найгострішим конкурентом усім європейським націям, які борються як країни-експортери за світові ринки. Розмір і багатство її внутрішнього ринку дозволяють досягти виробничих показників і, отже, виробничого обладнання, які настільки знижують виробничі витрати, що, незважаючи на величезні зарплати, більше не здається можливим знижувати ціни... Це можливо лише тому, що розмір її внутрішнього ринку, її багатство в купівельній спроможності, а також у сировині гарантують американській автомобільній промисловості внутрішні продажі, які самі по собі роблять можливими методи виробництва, які в Європі були б неможливі через відсутність такого потенціалу внутрішніх продаж» [4, с 44-45]. Саме тому, на думку А. Гітлера, для протистояння із США Німеччині потрібний власний внутрішній ринок, що може забезпечити лише «життєвий простір», який вона завоює на Сході. Тільки за цієї умови і об'єднавшись у союзі із Британією та Італією Третій Рейх зможе перемогти США. «У майбутньому тільки та держава, яка зрозуміла, як підняти цінність свого народу і привести його до найдоцільнішої для цього державної форми, як через своє внутрішнє життя, так і через свою зовнішню політику, зможе протистояти Північній Америці. Завдання націонал-соціалістичного руху знову полягає в тому, щоб зміцнити і максимально підготувати свою власну Батьківщину до цього завдання» [4, с 49]

Такою була зовнішньополітична стратегія націонал-соціалізму. Спочатку об'єднати всіх німців в межах Німеччини, передусім приєднавши Австрію. Всіма засобами шукати союзу з Італією та Великою Британією. Досягши цього, завдати нищівного удару Франції і розгромити свого найзапеклішого ворога. Забезпечивши

цією перемогою свободу дій на Сході, розпочати війну із Польщею та СРСР і завоювати «життєвий простір». І, врешті решт, вступити у вирішальне протистояння із США, перемога у якому забезпечить Німеччині статус світової держави, її «місце під сонцем».

Як можна побачити, вона була повною протилежністю курсу Веймарської республіки. Г. Штреземан вважав, що завдяки вільній торгівлі та лібералізації ринку Німеччина зможе стати провідною державою світу. А. Гітлер вважав це ілюзіями «єврейських буржуа». Г. Штреземан розглядав США як природного партнера, який допоможе Німеччині протистояти потенційній агресії Франції та Британії. А. Гітлер перевертав цю логіку, вважаючи США остаточним ворогом, у боротьбі з яким йому має допомогти Велика Британія. Г. Штреземан розумів, що поразка у Першій світовій війні не змінила радикально курс історії, а лише внесла свої корективи у світову політику загалом та німецьку зокрема. Для А. Гітлера це початок вирішальної боротьби німецького народу та «арійської раси» за виживання. Саме цей прихід апокаліптичного мислення на зміну прагматизму Г. Штреземана на нашу думку і є тією ключовою рисою у трансформації Німеччини, яка зробила майбутню війну невідворотньою. «Для нього (А. Гітлера — прим.) поразка у Першій світовій війні сповістила початкову точку боротьби, не менш рішучою, ніж між Римом та Карфагеном. Якщо тільки німці не дадуть відповіді на виклик, 1918 цілком може стати провісником такого ж повного занепаду (Untergang), як той, що випробували на собі великі цивілізації давнини. Така перспектива не залишала місця для пасивності та терпіння. Перед абсолютною безжалісністю єврейсько-більшовицького ворога могла стати виправданою навіть стратегія, що загрожує крайнім ризиком» [46, с 27-28].

РОЗДІЛ II. ПОЛІТИКА УМИРОТВОРЕННЯ ЯК НЕВІД'ЄМНА ЧАСТИНА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН У 30-Х РР. ХХ СТ.

2.1 Міжнародні відносини в Європі у 1933-1937 рр.

Обвинувачення Нюрнберзького процесу, характеризуючи існування Третього Рейху, виділяє три періоди, через які пройшов нацистський режим перед тим, як розв'язати Другу світову війну. Це періоди 1933-1937 рр., 1938 р. -березень 1939 р., березень-вересень 1939 р. [10, с 372]. Ми, у нашому дослідженні пропонуємо дотримуватись цієї періодизації. У цьому підрозділі ми розглянемо політику нацистського режиму протягом першого періоду і проаналізуємо, яким чином західні країни врешті решт прийшли до політики умиротворення Німеччини.

Період 1933-1937 рр. характеризувався послідовністю підготовкою Німеччини до війни. Основною метою нацистського режиму було виконання масштабного плану переозброєння і, разом із цим, ремілітаризація та укріплення Рейнської області. Обмеження Версальського договору були перешкодою для зростання німецької військової могутності, а тому відмова від них стала пріоритетом для нацистів. Протягом означеного періоду нацистський режим послідовно готувався до конфлікту: вийшов з Конференції з роззброєння та Ліги Націй, запровадив загальну військову повинність і окупував Рейнську область. Все це було необхідним для здобуття військової та стратегічної переваги у майбутніх війнах. Ці заходи були відвертим порушенням Версальського договору і яскраво демонстрували агресивні наміри нацистського режиму. А. Гітлер, звичайно, передбачав, що дії Німеччини на міжнародній арені можуть спровокувати військову відповідь з боку Франції за можливої допомоги Великої Британії, однак він правильно розрахував, що великі держави бояться розпочинати нову велику війну у Європі. З огляду на це, лідер нацистів був переконаний, що ризикові і навіть авантюрні дії врешті решт дадуть свій результат.

Цій готовності ризикувати протистояла інертність та нерішучість західних країн. І Франція і Велика Британія розуміли потенційну небезпеку від режиму А. Гітлера, однак ефективно протистояти його агресивним намірам виявились не в

змові. У британському істеблішменті переважала думка про те, що Німеччина все ще слабка і не становить небезпеки. В той же час, по відношенню до Франції спостерігається відверта недовіра та побоювання її можливої гегемонії у Європі. У цих умовах, представники консервативної партії, такі як С. Болдуїн, С. Гор, лорд Е. Галіфакс та зрештою Н. Чемберлен підтримували курс підтримки Німеччини та її умиротворення. Натомість Франція, маючи найсильнішу армію у Європі, не могла ефективно використати цю перевагу, через постійну політичну нестабільність і протистояння між прихильниками лінії жорсткої політики щодо Німеччини та лінії примирення із нею. У США після Паризької конференції у політиці перемогли прихильники ізоляціонізму та відмови від участі у європейських справах, а тому Америка у цей період не могла грати помітної ролі у відносинах західних країн з Німеччиною. «Перед лицем гітлерівської загрози британська «миротворність», французька інертність і американська нейтральність становлять найхарактерніші явища цього періоду» [38, с 137].

Міжнародне становище Німеччини після приходу А. Гітлера до влади у 1933 р. було вкрай несприятливим. Фактично країна опинилась у дипломатичній ізоляції, а у військовому відношенні все ще була безсилою. Франція та Польща, ставилися до Німеччини вороже та насторожено. У березні 1933 р. Ю. Пілсудський навіть пропонував французам розпочати спільну превентивної війну проти Німеччини. Італія насторожено сприймала зазіхання Рейху на Австрію та Балкани, які вважала зоною своїх інтересів. Прихід нацистів до влади завдав удару по німецько-радянським відносинам. СРСР підтримував тісні стосунки з Веймарською республікою, зокрема допомагаючи рейхсверу таємно переозброюватись, однак агресивна риторика нацистського режиму перетворила Німеччину на загрозу, в очах радянських лідерів. З огляду на все це, зовнішньополітична стратегія А. Гітлера обумовлювалась слабкістю та ізольованістю Німеччини. Перед ним стояла мета відновити військову силу Німеччини, не спровокувавши при цьому сусідні держави. Для цього нацисти постійно запевняли міжнародну громадськість, що Третій Рейх це мирна держава і не бажає війни. Вичерпну характеристику цій політиці дав В. Ширер: «Говорити про мир, таємно готуватися до війни, виробити

обережну зовнішню політику, потай провести переозброєння, уникнути превентивних військових дій проти Німеччини з боку країн-переможниць - такою була тактика Гітлера протягом перших двох років перебування при владі» [47, с 225].

Для врегулювати відносини із новим німецьким урядом у західних держав було два шляхи: утворити широку європейську коаліцію і тим самим стримувати агресивні наміри Німеччини, або спробувати зв'язати її юридичними договорами. Ініціатива у цьому належала Італії, яка вирішила спробувати другий варіант. 18 березня 1933 р. Б. Муссоліні представив британському прем'єру Дж. Макдональду та міністру закордонних справ Британії Дж. Саймону проект угоди між Францією, Великою Британією та Німеччиною, який згодом став відмий як «Пакт чотирьох». Італійський диктатор пропонував, щоб чотири держави узгоджували свою політику в європейських і колоніальних питаннях. Статтею 2 розглядалася можливість перегляду мирних договорів у межах Ліги Націй. Окремо зазначалось, що якщо Конференція з роззброєння виявиться невдалою, західні держави повинні визнати право Німеччини на поетапне переозброєння [8, с 166-167]. Цей проект можна вважати дипломатичним маневром Б. Муссоліні. Він розумів небезпеку нацистської Німеччини, однак в той же час розраховував за її рахунок збільшити вагу Італії у міжнародних справах. Прирівнявши в рамках пакту Німеччину до Франції та Великої Британії Італія могла розраховувати на роль посередника між ними.

Британські міністри, які бажали збереження миру у Європі, в той же час не бажали зближення Італії та Німеччини. Вони не відкинули проект, однак заявили, що пропозиції Б. Муссоліні були абсолютно неприйнятними в їх початковій формі, оскільки вони передвіщали витіснення Ліги Націй, як регулятора європейських відносин. Франція також не погодилась ухвалити пакт. Пункт про можливість перегляд договорів явно загрожував би Польщі та державам Малої Антанти — країнам, які французи розглядали як складову частину власної безпеки та системи стримування Німеччини. 25 березня Постійна Рада Малої Антанти зробила заяву, у якій виступила проти розпорядження територіями малих держав без їхньої згоди [38, с 139]. Аналогічну позицію зайняла і Польща, яка не тільки побоювалась

зазіхань на свою територію з боку Німеччини, але й була ображена тим фактом, що західні країни не визнають її великою державою. У таких умовах Франція запропонувала внести зміни у проект. 7 червня у Римі було підписано остаточний варіант «Пакту чотирьох». У ньому вже не йшла мова про узгоджену європейську політику, а радше про співпрацю з метою досягнення миру. Положення про колоніальну політику були виключені. Зазначалось, що країни-підписанти не будуть розпоряджатись територією малих держав без їхньої згоди, а питання перегляду договорів мала розглядати Рада Ліги Націй. Пункт про можливість переозброєння Німеччини також було вилучено [38, с 139].

«Пакт чотирьох» так і не було ратифіковано. Велика Британія не надавала йому великого значення, розглядаючи лише як доповнення до Локарнських угод. Німеччина виявилась не задоволена фінальним текстом, який відкидав всі вигідні для неї пункти. Італія продовжувала запевняти Угорщину та Болгарію, що Пакт стане передумовою для ревізії договорів, у той час як Франція запевняла держави Малої Антанти в протилежному. Вони прийняли остаточний текст, хоча й з явними побоюваннями. Загалом Пакт допоміг посіяти підозри між Францією та її союзниками. Особливо це стосується Польщі. Недовіряючи французам новий міністр закордонних справ Ю. Бек розпочав зближення із Німеччиною, що врешті решт вилилось в укладення польсько-німецького пакту 26 січня 1934 р.. Для А. Гітлера це був важливий крок у його стратегії: відірвати Польщу від Франції та нанести удар по системі колективної безпеки й союзницьким відносинам французів у Східній Європі. Таким чином, перша спроба мирного врегулювання відносин із нацистською Німеччиною завершилась провалом. Б. Муссоліні у своїй статті від 31 грудня 1933 р. писав: «Якщо не можна переглядати договори за «пактом чотирьох», говоритиме її величність гармата» [цит. по 38, с 140].

Агресивна політика нацистської Німеччини вперше проявила себе у питаннях демілітаризації. Відповідно до умов Версальського договору була заснована Комісія з роззброєння, яка мала забезпечити скорочення озброєнь та чисельності збройних сил у Європі. Однак, до жовтня 1933 р. вона так і не змогла досягти помітних результатів щодо цього. Це було пов'язано із суперечністю

позицій Великої Британії та Франції щодо Німеччини. Для Франції стан, коли Німеччина роззброєна, а Франція озброєна був принциповою метою та реальною гарантією її безпеки. В свою чергу Британія не могла змиритись із положенням, коли Німеччина лишається єдиною роззброєною країною. А. Гітлер розумів, що ця суперечність завела конференцію у глухий кут, і тепер чекав приводу, що остаточно залишити її. 9 жовтня 1933 р. вона знову зібралась у Женеві, де Франція запропонувала надати учасникам восьмирічний термін, протягом якого вони зможуть скоротити свої військові сили до рівня німецьких. Проблема полягала у тому, що протягом перших чотирьох років суттєвих змін у чисельності збройних сил не передбачалось, що виглядало як те, що це питання просто відсунули на чотири роки. А. Гітлер, використав цю факт як привід до виходу з конференції. 14 жовтня він заявив, що, оскільки інші учасники женеvських переговорів відмовляються надати Німеччині рівні права, вона негайно відкликає своїх представників з конференції з роззброєння та з Ліги Націй. Характерно, що це рішення було винесене на голосування на референдумі. Таким чином, воно було представлено як воля німецького народу. На референдумі 12 листопада його підтримало 95% виборців [38, с 143].

Це був перший ризикований хід А. Гітлера на міжнародній арені. Він означав, що відтепер Німеччина буде переозброюватись незважаючи на угоди про роззброєння та всупереч положенням Версальського договору. Це був усвідомлений ризик. 25 жовтня міністр оборони В. фон Бломберг за наказом А. Гітлер видав секретну директиву збройним силам, яка передбачала у разі санкцій з боку західних країн чинити збройний опір. Під санкціями розумілось військове втручання. Ця директива яскраво демонструє, що у разі застосування таких санкцій Німеччина не мала б надії на ефективний супротив. Єдине, що могла зробити німецька армія це якнайдовше утримувати оборону, без жодної надії на перемогу над супротивником [43, 374-375]. Як бачимо, якби західні країни, передусім Франція, рішуче виступили проти цього відкритого порушення міжнародних договорів, нацистський режим припинив би своє існування вже восени 1933 р.. Натомість, подальші спроби

домовитись із нацистами лише відкрили шлях до нових порушень Німеччиною Версальського договору.

Вихід Німеччини з Конференції з роззброєння сприяв певній зміні зовнішньої політики Франції. Протягом листопада 1933 — квітня 1934 рр. відбувались переговори між Францією, Британією та Німеччиною що врегулювання військових питань. 29 листопада 1933 р. посол Франції у Берліні А. Франсуа-Понсе запропонував А. Гітлеру план, за яким чисельність рейхсверу мала бути збільшена до 300 тис. чол., натомість Німеччина має повернутись до конференції з роззброєння. А. Гітлер заявив, що не може на це погодитись, вимагаючи натомість анексії Сарту без плебісциту, та дозволу німецькій армії мати танки, великокаліберну артилерію та авіацію, що в свою чергу було неприйнятним для Франції. 17 квітня 1934 р., новий французький уряд на чолі з Г. Думергом видав ноту, в якій заявив, що «категорично відмовляється легалізувати німецьке переозброєння, яке зробило переговори марними; віднині Франція гарантуватиме собі безпеку власними силами» [цит. по 38, с 145]. Така позиція спиралась перш за все на військову міць французької армії. У поєднанні з потужною лінією укріплень «лінії Мажино» Франція, на переконання армійського керівництва, могла самостійно стримувати агресивні наміри Німеччини.

Нова оборона стратегія поєднувалась із зовнішньополітичною лінією міністра закордонних справ Л. Барту. Він чітко розумів необхідність стримування Німеччини, що в свою чергу є необхідним компонентом безпеки Франції. Для цього Л. Барту запропонував ідею «Східного пакту» або «Східного Локарно» — комплексної системи безпеки у Східній Європі подібної до тієї, яку було встановлено Локарнським договором. Його план мав на меті досягнення згоди між СРСР, Польщею та країнами Малої Антанти для спільного опору нацистській агресії на основі використання механізму колективної безпеки та санкцій Ліги Націй. Велика Британія та Італія спочатку прохолодно поставились до французької ідеї. Вони виходили з того, що реалізація «Східного пакту» без включення до нього Німеччини призведе до її відчуження, поділу Європи на ворожі табори і як результат, повторення ситуації 1914 р.. Однак коли Л. Барту запевнив, що

Німеччину буде включено до «Східного Локарно», Британія та Італія схвалили цю ініціативу. 8-9 липня 1934 р. під час візиту французького міністра до Лондона він представив деталі свого плану. «Східний пакт» мав бути представлений у вигляді трьох договорів. Договір «А» передбачав взаємні гарантії між Німеччиною, Польщею, Чехословаччиною, СРСР, Естонією, Латвією та Фінляндією і військову допомогу в разі нападу на одну з цих країн. Договір «Б» представляв собою франко-радянську угоду про приєднання СРСР до Локарнського договору, а Франції до «Східного пакту». Третій договір — конвенція, що пов'язувала «Східне Локарно» з Пактом Ліги Націй [8, с 178]. Цей проект, однак, так і не було реалізовано через позицію Польщі та Німеччини. Польща ні в якому разі не бажала пропускати через свою територію німецькі чи радянські війська. Для А. Гітлера же цей був абсолютно неприйнятним, оскільки значно зв'язував йому руки для дій на Сході. 10 вересня, Німеччина відмовилась від участі у будь-якому договорі, який би зобов'язав її надати допомогу СРСР. Остаточно ідея «Східного Локарно» припинила своє існування, коли 9 жовтня 1934 р. Л. Барту був убитий разом з югославським королем Олександром під час його візиту до Марселя. П. Лаваль, який прийшов на зміну Л. Барту, офіційно продовжував його зовнішньополітичну лінію, однак на практиці, його позиція щодо Німеччини була більш м'якою. Замість формування реальної системи альянсів та колективної безпеки, для стримування нацистської агресії, він віддавав перевагу примиренню та компромісам. Таким чином, П. Лаваль фактично започаткував французьку політику умиротворення.

Позиція П. Лавалю яскраво себе проявила під час врегулювання саарської проблеми. На січень 1935 р. був призначений плебісцит для того, щоб вирішити приналежність Саарської області. Як серед німецького уряду так і серед французького не було сумнівів щодо того, що виборці проголосують за приєднання до Німеччини. Л. Барту, розуміючи це, вимагав від Ліги Націй надати Франції гарантії викупу вугільних шахт, оскільки для неї це було чи не єдине джерело власного вугілля. Позиція П. Лавалю щодо Саару була більш пасивна. 3 грудня 1934 р. була підписана франко-німецька угода, згідно з якою Франція відмовилась від будь-яких претензій на Саар, а Німеччина, в обмін на це, зобов'язалась сплатити

900 млн. франків в якості компенсації за збитки від втрати вугільних шахт. 13 січня 1935 р. відбувся плебісцит, на якому 90% всіх виборців проголосували за приєднання до Німеччини. Для нацистів це була значна моральна перемога. Для А. Гітлера примирлива позиція П. Лавалю була нічим іншим як знаком слабкості і стимулом більш агресивно діяти на міжнародній арені.

Чим більше зростала німецька військова сила тим активніше нацисти починали реалізовувати свою агресивну зовнішньополітичну стратегію. Перш за все мова йде про намір приєднати Австрію, важливість чого неоднократно підкреслював А. Гітлер. Генеральний консул США в Берліні протягом 1930-1934 рр. та американський посол у Відні протягом 1934-1937 рр. Г. Мессерніт на Нюрнберзькому процесі дав ґрунтовні свідчення щодо спроб нацистів захопити владу в Австрії. Він стверджував, що Німеччина у 1933 р. ще була надто слабкою, щоб відкрито виступити проти будь-кого з сусідів. Натомість вона розробила політику захоплення влади в Австрії подібну до тої, яку було реалізовано в самій Німеччині — закріпитись у кабінеті міністрів, зокрема в міністерстві внутрішніх справ, яке контролює поліцію, і швидко знищити опозиційні елементи [12, с 309]. Для досягнення цієї мети нацисти застосовували різноманітний тиск. Так, закон від 24 березня 1933 року встановив штраф у 1000 рейхсмарок на поїздки до Австрії, що завдало сильного економічного удару по бюджету країни, яка значною мірою формувався за рахунок туризму. Нацисти використовували пропаганду, терористичні акти, передусім вибухи, здійснювали військовий тиск через так званий «Австрійський легіон» — парамілітарне формування австрійських нацистів, озброєне німецькою армією та дислоковане в Німеччині поблизу австрійського кордону [12, с 313].

У самій Австрії політичне становище було складним. Уряд канцлера Е. Дольфуса відчував загрозу з боку націонал-соціалістів та соціал-демократів. 7 березня канцлер прийняв диктаторські повноваження і уклав союз із націоналістичною організацією «Гаймвер», очолювану принцом Е. Штарембергом. І Е. Дольфус і Е. Штаремберг з побоюванням сприйняли прихід нацистів до влади в Німеччині, розуміючи, що вони намагатимуться порушити суверенітет Австрії, а

тому шукали підтримку з боку Італії. У серпні 1933 р. Е. Дольфус та Б. Муссоліні зустрілися в Річчоне, де між ними було досягнуто тісного особистого та політичного порозуміння. У січні 1934 р. радник Б. Муссоліні із закордонних справ Ф. Сувич відвідав Відень як жест попередження Німеччині. 21 січня він зробив публічну заяву про значення Австрії для Італії та необхідність забезпечення її незалежності [2, с 84]. Забезпечивши зовнішню безпеку Е. Дольфус 12 лютого 1934 р. наказав «Геймверу» розправитись із соціал-демократами. Внаслідок вуличних боїв у Відні протягом 12-15 лютого влада в столиці повністю опинилась в руках націоналістів, а проти соціалістів були застосовані репресії. Все це наблизило Е. Дольфуса до Італії та зміцнило його положення у боротьбі з нацистським тиском. З іншого боку, жорстока розправа із соціалістами не додала привабливості австрійському уряду в очах міжнародної спільноти.

17 березня Італія, Угорщина та Австрія підписали так звані Римські протоколи, які передбачали взаємні консультації в разі загрози будь-якій з трьох сторін. Але цей факт не зупинив терористичну діяльність нацистів у Австрії. 14 червня відбулася перша зустріч Б. Муссоліні та А. Гітлера у Венеції. Лідер нацистів запевнив дуче про повагу суверенітету Австрії і що тиск на Е. Дольфус буде послаблений. Міністр закордонних справ Італії Г. Чіано після цієї зустрічі сказав журналістам: «Ви побачите. Більше нічого не станеться» [2, с 87]. Але запевнення А. Гітлера та пауза у антиавстрійських діях була обумовлена не мирними намірами, а небезпекою всередині Німеччини з боку штурмових загонів СА. Після так званої «Ночі довгих ножів» 30 липня 1934 р. терористична діяльність австрійських нацистів поновилася з новою силою.

25 липня 1934 р. члени австрійської нацистської партії спробували здійснити в Австрії державний переворот. Сотня людей, одягнених у форму австрійської армії захопила будівлі федеральної канцелярії та радіостанції. Канцлер Е. Дольфус був смертельно поранений. По радіо заколотники оголосили, що канцлер пішов у відставку, а його місце зайняв А. фон Рітелен — австрійський посол у Римі, який мав численні фінансові зв'язки з німецькими корпораціями, такими як Сталевий трест. «Австрійський легіон» перетнув німецько-австрійський кордон. Однак путч

завершився поразкою, перш за все внаслідок рішучих та енергійних дій австрійського уряду. Міністр юстиції, К. фон Шушніг, зайняв пост канцлера. Його підтримав президент В. Міклас, який віддав офіційний наказ відновити порядок. Більша частина австрійської армії і поліції залишились вірними уряду і взяли в облогу будівлю канцелярії. Ключову роль у збереженні незалежності Австрії зіграла позиція Італії. Б. Муссоліні, дізнавшись про путч, терміново телеграфував Е. Шталембергу про повну підтримку. Одночасно із цим три італійські дивізії були перекинуті до перевалу Бреннер на італо-австрійському кордоні. А. Гітлер, боячись зіткнення з Італією, відступив. Підготовлене німецьким інформаційним агентством повідомлення, у якому виражалась радість щодо падіння Е. Дольфуса та проголошувалась Велика Німеччина було замінене іншим, у якому події у Відні були названі «жорстоким убивством». А. Гітлер намагався якомога сильніше відсторонитись від цих подій. Штаб Австрійської нацистської партії у Мюнхені було закрито, а німецький посол у Відні був відкликаний за те, що допоміг заколотникам покинути територію Австрії, чим нібито «втягнув Німеччину у внутрішні справи Австрії без всілякої причини» [12, с 314-315].

Липневий путч 1934 р. став прикладом ефективності рішучих дії у відповідь на агресію. Ці події на короткий час об'єднали великі держави у протистоянні А. Гітлеру. 27 вересня уряди Великобританії, Італії та Франції підтвердили декларацію від 17 лютого 1934 р. про необхідність збереження незалежності Австрії. Однак Б. Муссоліні драгував той факт, що серед них лише Італія вдалась до рішучих дій, в той час як Франція та Велика Британія обмежились лише протестами. Для італійського диктатора це не біло нічим іншим як знак слабкості західних демократій. Таку стриману позицію західних держав можна пояснити тим, що громадська думка Франції та Великої Британії не виявляла особливої симпатії до фашистського режиму в Австрії. «Для багатьох англійців клерикальний фашизм Австрії з його кулеметами та концтаборами був не більш привабливим, ніж нацистський фашизм Німеччини, який принаймні мав гучну підтримку широких верств населення» [8, с 175-176].

Для нацистів путч у Відні показав передчасність спроб захопити Австрію. Німеччина була занадто слабкою у воєнному відношенні, щоб підтримати таку авантюру. До того ж, А. Гітлер бажав бачити Італію у якості союзника, а не ворога. Тому нацистську стратегію щодо Австрії знову було скореговано. Послом у Відні був призначений колишній віце-канцлер Ф. фон Папен. Перед ним стояло завдання підтримувати Австрійську нацистську партію, яка відтепер знаходилась у підпіллі, а також переманювати на свій бік провідних особистостей австрійської політики. Г. Мессерсміт на Нюрнберзькому процесі розповів про те, як Ф. фон Папен на зустрічі зі ним пояснював мету свого призначення. «У найсміливішій і найцинічнішій манері Папен заявив мені, що вся Південно-Східна Європа до кордонів Туреччини є природною внутрішньою територією Німеччини, і що на нього покладено місію встановити німецький економічний і політичний контроль над усім цим регіоном. Він м'яко і прямо сказав, що першим кроком має стати встановлення контролю над Австрією. Він з певністю відмітив, що в Австрії він знаходиться для того, щоб підірвати та послабити австрійський уряд, і знаходячись у Відні він має на меті послабити позиції інших урядів Південної та Південно-Східної Європи. Він мав намір використати свою репутацію доброго католика, щоб здобути вплив на таких австрійців, як кардинал Інніцер. Німецький уряд був сповнений рішучості отримати контроль над Південно-Східною Європою і ніщо не могло їх зупинити [12, с 317]. Паралельно із цим німецька пропаганда продовжувала запевняти про повну підтримку незалежності Австрії. 1 травня 1935 року А. Гітлер виступив із промовою, в якій містилося таке запевнення: «Німеччина не має наміру і не бажає втручатися у внутрішні справи Австрії, анексувати Австрію або приєднати цю країну до неї» [10, с 665-666]. Таким чином, нацисти знов поєднували агресивні наміри з миролюбною риторикою.

Зазнавши поразку в справі захоплення Австрії А. Гітлер, натомість, досяг успіху в подальшому зростанні німецької військової могутності. Після виходу Німеччини та Франції з Конференції з роззброєння лише Велика Британія намагалась повернути військове питання у сферу переговорів. Міністр закордонних справ Дж. Саймон, висловив намір відвідати Берлін 6 березня 1935 р., щоб

зустрітись із А. Гітлером та переконати його до співпраці. Однак, 4 березня, у Лондоні вийшла «Біла книга» — збірник матеріалів, що підтверджували таємне переозброєння Німеччини і тим самим виправдовували початок переозброєння у Британії. Це викликало такий гнів у А. Гітлера, що він, посилаючись на хворобу, відмінив зустріч із Дж. Саймоном. Для Франції «Біла книга» стали свідченням необхідності посилювати обороноздатність країни. 15 березня 1935 р. французький парламент прийняв закон про відновлення дворічної військової служби. У відповідь на це, А. Гітлер на наступний день видав «Закон про організацію збройних сил». Згідно з ним, у Німеччині відновлювалась загальна військова повинність. У мирний час армія мала становити 12 корпусів та 36 дивізій, тобто 500 тис. чол. [43, с 286]. Це означало остаточний кінець обмеженням Версальського договору. Характерно, що 21 березня 1935 р. у своїй промові у рейхстазі А. Гітлер заявив, що Німеччина буде поважати всі інші статті договору, а також всі інші добровільно підписані договори, такі як Локарнський пакт [43, с 287]. Таким чином, відкрито порушивши умови Версальського договору, лідер нацистів знову запевняв західні держави про бажання миру та повагу до міжнародного права.

Представники Франції, Великої Британії та Італії обмежились дипломатичними протестами. 11 квітня вони зустрілися у Стрезі, де знову засудили дії Німеччини й підтвердили свою підтримку незалежності Австрії та вірність Локарнському договору. Ліги Націй також висловила невдоволення і призначила комісію для вироблення заходів, здатних стримувати А. Гітлера у майбутньому. Франція, розуміючи необхідність пошуку союзників для протистояння Німеччині, терміново підписала договори про взаємну допомогу з СРСР та Чехословаччиною. З одного боку Стрезька конференція започаткувала єдиний англо-франко-італійський фронт проти нацистської агресії. З іншого ж боку, три країни не взяли на себе жодних зобов'язань. У Черчилль так охарактеризував цю конференцію: «Була загальна згода, що відкрите порушення урочистих договорів, за укладення яких загинули мільйони людей, не можна терпіти. Але британські представники з самого початку дали зрозуміти, що вони не розглядатимуть можливість застосування санкцій у разі порушення Договору. Це,

природно, обмежило конференцію до області слів» [2, с 118]. Однак навіть такий обмежений антинімецький фронт не протримався довго.

Незважаючи на одностороннє порушення А. Гітлером умов Версальської угоди Велика Британія все ще прагнула мирно вирішити питання озброєнь. Особливо чутливим для британців було відновлення німецького флоту. А. Гітлер розумів переживання британців і вирішив використати у своїх цілях. Коли наприкінці березня Дж. Саймон разом з прем'єр-міністром Е. Іденом прибули до Берліна з візитом він заявив, що можна досягти угоди щодо воєнного флоту між Британією та Німеччиною, яка гарантуватиме перевагу британських ВМС. 21 травня він оголосив про те, що тоннаж німецького флоту становитиме 35% від британського. «Німеччина, не має ні потреби, ні бажання, ні коштів, щоб знову змагатися на морі. Уряд Німеччини, розуміє життєву необхідність, а отже, справедливість та виправданість захисту Британської імперії з моря... Уряд Німеччини хоче встановити та підтримувати з урядом та народом Великобританії такі відносини, які виключають можливість повторення тієї єдиної війни, яка одного разу велася між нашими народами» [цит. по 47, с 232]. Для британських представників це здавалося більш ніж вигідним. 18 червня 1935 р. офіційно було підписано англо-німецьку морську угоду, згідно з якою співвідношення військово-морських сил двох держав становило 35:100. Німеччина, однак, мала право на рівний із Співдружністю тоннаж підводних човнів, хоча зобов'язувалася не перевищувати 45% без попереднього повідомлення [38, с 160].

Цю угоду цілком справедливо піддавали критиці як сучасники, так і дослідники цього питання. Це була значна дипломатична перемога А. Гітлера. Фактично, Велика Британія погодилась з фактом переозброєння Німеччини всупереч умовам Версальського договору. Обмеження німецького флоту третьою британського на практиці дозволило Німеччині розпочати програму нового морського будівництва. Крім того, вона, на відміну від Франції, Великої Британії та Італії не була учасником Вашингтонської та Лондонської морських угод. В той час, як західні країни змушені були дотримуватись обмеження тоннажу кораблів у 35000 тонн, нові німецькі лінкори «Бісмарк» і «Тірпіц» перевищували 45000, що

робило їх найпотужнішими судами на момент спуску на воду. Все це значною мірою змінювало баланс сил на морі, а особливо на Балтиці.

Цю угоду можна розглядати також як реалізацію курсу А. Гітлера на союз із Британією. Незважаючи на те, що Німеччині так і не вдалось стати союзником для британців, морська угода принаймні внесла значний розкол у їхні відносини з французами та італійцями. Підписуючи угоду з Німеччиною вона не порадилась із Францією та Італією і не попередила Лігу Націй. Франція сприйняла це не просто як образ, але і як нехтуваннями її інтересами. Схожої думки був і Б. Муссоліні. «Муссоліні побачив у цьому епізоді доказ того, що Велика Британія не діє добросовісно з іншими своїми союзниками, і що, доки її особливі військово-морські інтереси захищені, вона, очевидно, піде на все, щоб домовитися з Німеччиною, незважаючи на шкоду для дружніх держав, яким загрожувало зростання німецьких сухопутних сил» [2, с 123]. Для нього така цинічна логіка британців могла бути виправданням агресивних намірів Італії, щодо Ефіопії. Фактично, англо-німецька морська угода стала сильним ударом по «Стрезькому фронту».

Якщо спробувати знайти стратегічний британський замисел, що стояв за цією угодою, то перш за все слід звернутись до промови міністра закордонних справ С. Гора від 11 липня 1935 р.. «На думку наших військово-морських експертів, нам рекомендували прийняти угоду як безпечну для Британської імперії. Тут ми знову побачили шанс, який, можливо, більше не повториться, усунути одну з причин, що призвела до ворожнечі напередодні Великої війни, — гонку німецьких військово-морських озброєнь. До речі, з цієї дискусії виникла дуже важлива заява німецького уряду про те, що відтепер, наскільки це можливо, вони усунуть одну з причин, яка зробила війну такою жахливою, а саме — необмежене використання підводних човнів проти торгових суден. По-третє, ми однозначно прийшли до думки, що існує шанс укласти угоду, яка з військово-морських міркувань явно вигідна іншим морським державам, в тому числі Франції. Оскільки французький флот знаходиться приблизно на нинішньому рівні порівняно з нашим флотом, угода дає Франції постійну перевагу над німецьким флотом у сорок три відсотки, тоді як перед

війною ця перевага становила близько тридцяти відсотків» [цит. по 2, с 125-126]. Ми не можемо відкинути той факт, що міркування збереження миру дійсно мали місце при підписанні Британією морської угоди, однак, на нашу думку, не вони займали ключове місце. Ми виходимо з того, що окрім Німеччини, загрозою для Британії та її інтересів були також Італія та Японія. З огляду на їхні ВМС, в очах британських політиків і перша і друга були більш небезпечними ворогами. Перед Британією був вибір: зробити поступку Німеччині і зв'язати її морське переозброєння юридичними рамками, чи відкрито виступити проти неї і тим самим сприяти зближенню її з Італією та Японією. Навіть у союзі з Францією війна проти двох чи трьох потужних країн одночасно мала значний шанс на поразку. Звичайно, британські політики не могли не розуміти, що Німеччина згодом стане не менш потужною, ніж Італія та Японія, однак, у подальшій перспективі, морська угода давала змогу Британії виграти трохи часу для власного переозброєння, щоб у майбутньому мати змогу здійснювати відносини з нацистами з позиції сили. З огляду на це, можемо стверджувати, що укладення англо-німецької морської угоди було викликано хибним стратегічним розрахунком Британії, який ґрунтувався на недооцінці темпів й масштабів німецького переозброєння і незнанні справжніх цілей А. Гітлера.

Як вже зазначалося вище, англо-німецька морська угода сильно вплинула на Б. Муссоліні. Політика Британії нашттовхнула італійського диктатора на думку, що, якщо британці можуть порушувати умови Версальського договору, допомагаючи озброювати Німеччину, то Італія має моральне право порушити Статус Ліги Націй, окупувавши Ефіопію. Італія вже довгий час мала претензії на це східноафриканське королівство. Під час конференції в Стрезі Б. Муссоліні виголосив промову про мир у Європі, під час якої зробив помітну паузу на слові «Європа». Це був натяк представникам Великої Британії та Франція, що Італія буде допомагати стримувати Німеччину, але взаміну цього залишає за собою право вільних дій у Африці, тобто право на захоплення Ефіопії. Західні держави зрозуміли цей натяк, однак жодним чином не відреагували на це, що Б. Муссоліні розцінив як згоду на його вимоги [2,

с 118-119]. 3 жовтня 1935 р., після прикордонного інциденту на італо-ефіопському кордоні італійські війська розпочали агресію проти Ефіопії.

Реакція Франції та Великої Британії була різною. Офіційно вони оголосили протест діям Італії, однак реальна позиція дох держав відрізнялась від офіційної. Франція не мала інтересів у Східній Африці, яким би могли загрожувати військові дії в Ефіопії. Крім того, П. Лаваль відчував більшу загрозу з боку Німеччини і не міг не розуміти важливість мати Італію на своєму боці, як цінного союзника. Велика Британія навпаки, побоювалась, що італійська агресія становить загрозу британському Судану, а також морському шляху до Індії через Червоне море. Британія також розцінювала Італію як більш небезпечного ворога, ніж Німеччину, тому що вона мала потужніші сухопутну армію і флот, а її інтереси в Африці прямо суперечили британським. Однак спільним і для Франції і для Великої Британії було те, що громадська думка у цих країнах була настроєна проти війни. 27 червня 1935 р. результати британського «Голосування за мир» показали, що у питанні стримування агресивних дій у зовнішній політиці з 11 млн. респондентів 10 млн. віддали перевагу економічним санкціям, ніж воєнним діям [38, с 162-163]. У таких умовах західні країни замість рішучих дій вдалися до половинчатих заходів, сподіваючись таким чином змусити Італію відступити. Так, Велика Британія провела демонстративні дії флотом у Середземному морі, але вона в жодному разі не планувала вступати у реальні зіткнення з італійськими ВМС, оскільки британські адмірали сильно переоцінювали потужність флоту супротивника. 7 жовтня Рада Ліги Націй за ініціативи Британії оголосила запровадження санкцій, які передбачали ембарго на поставки зброї та стратегічних ресурсів до Італії, що мало б позбавити останню можливості вести війну. Однак в реальності, їхня ефективність була незначною. Заборона на поставку нафти не мала сили, оскільки США, яка не була членом Ліги Націй, продовжувала продавати цей ресурс Італії, вугілля надходило з Німеччини, а експорт сталі та чавуну взагалі не було заборонено [2, с 154-155]. Франція, яка не бажала сильно відчужувати Італію, протистояла спробам вести більш жорсткі санкції. Велика Британія, в той же час, так і не наважилася перекрити Суецький канал, у результаті чого італійські війська

в Ефіопії не відчували проблем із забезпеченням. Таким чином, ці напівзаходи не перешкоджали агресії Італії, а лише але послужили приводом для розриву відносин між нею з одного боку та Британією і Францією – з іншого.

Для Німеччини такий розвиток подій був дуже сприятливим. А. Гітлер отримав можливість відірвати Італію від інших великих держав, розвалити антинімецький фронт і таким чином, отримати союзника і забезпечити собі свободу дій у Європі. В. Ширер, у своєму щоденнику так описав цей момент: «На Вільгельмштрассе всі дуже задоволені. Або Муссоліні застрягне в Африці, що послабить його становище в Європі і дозволить Гітлеру захопити Австрію, яка поки що знаходиться під захистом дуче або він швидко переможе, що стане викликом для Англії та Франції. Тоді можна вважати, що він дозрів для союзу з Гітлером проти Західних демократій. У будь-якому випадку виграє Гітлер» [47, с 233]. Семе тому А. Гітлер вів подвійну політику: таємно поставляв зброю ефіопам, щоб затягнути війну і відмовився вводити санкції проти Італії, тим сами зближуючи її з Німеччиною. Такою політикою нацисти відкрили шлях до майбутнього італо-німецького союзу. Крім того, варто відмітити, що несмілива реакція Британії та Франції на дії Італії в черговий раз переконали А. Гітлера у слабкості західних держав. У статті в газеті *Muenchener Zeitung* від 16 травня 1936 р. писалось: «Сьогодні вся Абіссінія безповоротно, повністю і остаточно одна Італійська. Зважаючи на це, ані Женева, ані Лондон не можуть сумніватися, що тільки застосування надзвичайної сили може вигнати італійців з Абіссинії. Але ні сили, ні сміливості застосувати силу немає під рукою» [цит. по 2, с 164]. Все це створило сприятливі умови для наступного кроку у нацистській зовнішній стратегії — демілітаризації Рейської області.

Демілітаризована Рейнська області була не лише актом приниження для нацистів, але й перешкода для будь-якої ефективної сильної позиції у зовнішній політиці. У разі військових санкцій з боку Франції її війська мали змогу швидко проникнути в Німеччину на схід від Рейну ще до того, як остання могла б організувати будь-який опір [10, с 440]. Підготовка для здійснення цього акту розпочалась ще в червні 1935 р.. Однак А. Гітлеру потрібен був привід, який міг би

виправдати чергове порушення Версальського та Локарнського договорів у очах міжнародної громадськості. Таким приводом став франко-радянський пакт. Він був підписаний у травні в рамках Стрезької конференції, але не ратифікований жодною зі сторін. Для Німеччини такий союз був вкрай небажаний, а тому німецька дипломатія поставила собі за мету не допустити такої ратифікації. 11 лютого франко-радянський пакт було представлено палаті депутатів французького парламенту, а 12 лютого ратифіковано 353 голосами проти 164. 2 березня 1936 р., В. фон Бломберг відповідно до вказівок А. Гітлера віддав офіційний наказ про початок операції «Шулунг», яка передбачала вступ німецької армії до Рейнської області [14, с 951-952]. Це був серйозний ризик. Перекладач А. Гітлера П. Шмідт чув, як той казав: «Сорок вісім годин після маршу до Рейнської зони були найдраматичнішими в моєму житті. Якби французи увійшли тоді до Рейнської зони, нам довелося б тікати, підібгавши хвіст, бо військові ресурси наші були недостатні. для того, щоб чинити навіть слабкий опір» [цит. по 47, с 235-236]. 7 березня А. Гітлер виступив у Рейхстазі: «Франція відповіла на неодноразові дружні пропозиції та мирні запевнення Німеччини порушенням Рейнського пакту шляхом укладання військового союзу з Радянським Союзом, який спрямований виключно проти Німеччини. Таким чином, Рейнський пакт Локарно втратив своє внутрішнє значення та фактично припинив своє існування. Отже, Німеччина вважає, що вона зі свого боку більше не пов'язана з цим розірваним договором. Відповідно до основного права країни забезпечити свої кордони та оборону, німецький уряд сьогодні відновив становище та необмежений суверенітет Німеччини в демілітаризованій зоні Рейнської області» [12, с 994-995]. Водночас Німеччина запропонувала розпочати переговори з Францією та Бельгією для підписання договорів про ненапад на 25 років. Крім цього, А. Гітлер запевняв про можливість повернення Німеччини в Лігу Націй після її реформи [38, с 168].

Лідер нацистів, ініціюючи такий авантюрний хід, перш за все розраховував на пацифізм та пасивність Британії та Франції і його розрахунок виправдався. Французький уряд М. Сарро, виявив готовність до рішучих заходів, щоб змусити Німеччину вивести війська з Рейнської області. На той момент вона не лише мала

сильну сухопутну армію, але й союзників у вигляді «Малої Антанти», Польщі та балтійських країн. Велика Британія за умовами Локарнського пакту також була гарантом безпеки французького кордону. Однак низка факторів зрештою змінила позицію французького уряду. По-перше, французьке військове командування, в особі М. Гамелена, пропонували обмежитись посиленням франко-німецького кордону та укріпленням «Лінії Мажино». По-друге, крайні праві та крайні ліві сили у французькому парламенті виступили за поступки німцям. Однак вирішальним фактором, який вплинув на французький уряд, стала позиція Великої Британії. Міністр закордонних справ Франції П. Фланден здійснив подорож до Британії, намагаючись переконати її правлячі кола виступити проти Німеччини. У Кембріджі він виступив із промовою: «Якщо ви не зупините Німеччину зараз, все буде скінчено. Франція більше не зможе гарантувати Чехословаччину, тому що це стане географічно неможливим. Якщо ви не збережете Локарнський договір, все, що вам залишиться - це чекати на переозброєння Німеччини, проти якого Франція нічого не зможе вдіяти. Якщо ви не зупините Німеччину силою сьогодні, війна неминуча, навіть якщо ви укладете тимчасову дружбу з Німеччиною. Що стосується мене, то я не вірю, що дружба між Францією і Німеччиною можлива; ці дві країни завжди будуть у напрузі. Тим не менш, якщо ви відмовитеся від Локарно, я зміню свою політику, тому що мені більше нічого буде робити» [цит. по 2, с 171]. Однак британці не підтримали його. Н. Чемберлен у своєму щоденнику писав: «12 березня розмовляв з Фланденом, підкреслюючи, що громадська думка не підтримає нас у запровадженні будь-яких санкцій. Він вважає, що якщо буде збережено твердий фронт, то Німеччина здасться без війни. Ми не можемо прийняти це як достовірну оцінку реакції божевільного диктатора» [3, с 170-171]. Не отримавши британської підтримки, Франція змирилась із ремілітаризацією Рейнської області. Більше того, це було чергове нехтування Британією інтересами Франції, яке штовхало останню на шлях до умиротворення Німеччини. У. Черчилль писав про зміну поглядів П. Фландена: «Занадто легко він дійшов похмурого висновку, що єдина надія для Франції — це угода з дедалі агресивнішою Німеччиною» [цит, по 2, с 172].

Для Франції ремілітаризація Рейнської області стала не лише репутаційним ударом, але й передумовою геополітичної катастрофи. Для її східних союзників це стало прикладом того, що Франція не має волі, щоб протистояти агресії з боку Німеччини та захистити систему колективної безпеки. Їхні побоювання посилювались, коли німці почали відновлювати на франко-німецькому кордоні укріплення «лінії Зігфріда», або «Східний вал». Тепер, навіть якщо б Франція не була бездіяльною, вона не мала змоги надати реальної допомоги Чехословаччині чи Польщі. Німеччина ж отримала змогу вивільнити частину військ для дій на Сході. Обмеживши вплив Франції на своїх східних союзників, нацисти створили передумови для агресії проти Австрії, Чехословаччини, Польщі, а також для перетворення решти Південно-Східної Європи в зону німецького впливу. Це підтверджується записом розмови між міністром закордонних справ Німеччини К. фон Нойратом та американським послом у Москві В. Буллітлом. «18 травня я був з фон Нойратом, міністром закордонних справ, і довго розмовляв із ним щодо питань існуючої політичної ситуації в Європі. Нойтрат сказав, що політика Німеччини полягала в тому, щоб не проявляти жодної активності в питаннях зовнішньої політики, доки не буде ремілітаризована Рейнська область, а також доки не буде зміцнено кордон із Францією та Бельгією. Німеччина зробить усе можливе, щоб запобігти, а не заохочувати виступ нацистів в Австрії, і триматиметься спокійної лінії поведінки щодо Чехословаччини. Як тільки укріплення будуть побудовані, а країни Центральної Європи усвідомлюють, що Франція не може напасти на Німеччину, коли вона захоче, всі ці країни зрозуміють необхідність перегляду своїх позицій у зовнішній політиці і тоді утворюються нові союзи» [15, с 890].

17 липня 1936 р. в Іспанія розпочалася Громадянська війна між правими силами, які згуртувались навколо генерала Ф. Франко, та республіканцями, передусім комуністами, анархістами та іншими партіями лівого спрямування. У міжнародному плані ця війна стала полем битви між демократичними державами та СРСР, які прихильніше ставились до республіканців, та фашистами і нацистами, які підтримали Ф. Франко. Ми звертаємо увагу на цю подію тому, що вона стала

черговим шляхом до італо-німецького зближення. Італія, з усіх великих держав, здійснила наймасштабнішу інтервенцію у цей конфлікт, направивши на допомогу Ф. Франко «добровольчій корпус» чисельністю в 40000 чол. під командуванням італійських офіцерів. А. Гітлер не сильно інтересувався результатом війни, однак він був зацікавлений у тому, щоб Італія якомога сильніше загрузла у цьому конфлікті, щоб Німеччина могла активізувати свою політику щодо Австрії, не боячись італійського втручання. З іншого боку, лідер нацистів вирішив продовжити курс на досягнення італо-німецького союзу, а тому на допомогу Ф. Франко було відправлене авіаційне з'єднання — «Легіон Кондор». Таким чином, Італія та Німеччина опинились на одному боці у цьому конфлікті. Італія після реакції західних країн на захоплення Ефіопії, а також з огляду на прихід до влади у Франції коаліції лівих сил на чолі з Л. Блюмом все більше схилився до зближення з Німеччиною. 21 жовтня міністри іноземних справ Італії та Німеччини Г. Чіано та К. фон Нойрат офіційно взнали уряд Ф. Франко. 24 жовтня Г. Чіано зустрівся з А. Гітлером, в результаті чого було підписано «жовтневий протокол». Виступаючи 1 листопада у Мілані Б. Муссоліні заявив, що «ця угода... ця вертикаль Берлін-Рим — це не переділлка, а швидше вісь, навколо якої можуть об'єднатися всі європейські держави, що прагнуть співпраці і миру» [цит. по 38, с 176]. Ця угода була лише письмовим свідченням про дружбу та спільні інтереси між двома країнами, однак вона відкрила шлях до більш тісного співробітництва. 26-29 вересня 1937 р. вже Б. Муссоліні здійснив візит до Берліна, де у своїй промові відзначив: «Коли у фашиста є друг, він ітиме з ним до кінця» [цит. по 38, с 180]. 6 листопада Італія приєдналась до Антикомінтерівського пакту — угоди, спрямованої проти СРСР та Комуністичного інтернаціоналу. Незважаючи на те, що вона передбачала лише взаємні консультації та обговорення щодо протистояння комуністичному впливу, можна стверджувати, що Італія з цього моменту почала рухатись у руслі німецької політики.

1937 р. став логічним завершенням першого етапу підготовки нацистів до війни. Протягом цього року, як і запевняв К. фон Нойрат У. Буллітла, Німеччина не приймала будь-яких агресивних дій, чекаючи завершення будівництва «Західного

валу». Однак цей рік для нас цікавий тим, що саме на нього припадає остаточна кристалізація зовнішньополітичної стратегії Третього Рейху. 5 листопада 1937 р. відбулась секретна нарада, на якій А. Гітлер сформулював план дій на наступні роки. На нараді були присутні: військовий міністр В. фон Бломберг, командувач сухопутних військ В. фон Фріч, командувач ВМС Е. Редер, командувач ВВС Г. Герінг, міністр закордонних справ К. фон Нойрат та ад'ютант А. Гітлера Ф. Хосбах. Головною метою зовнішньої політики знову була названа отримання життєвого простору для німецького населення, яке невинно зростає. «Для вирішення німецького питання може бути тільки один шлях — шлях насильства, а він завжди пов'язаний із ризиком... Якщо при подальшому міркуванні виходити з рішення застосовувати силу, пов'язану з ризиком, тоді залишається ще дати відповідь на запитання: «коли?» і «як?» [43, с 216]. А. Гітлер висунув три варіанти зовнішньополітичної стратегії. Перший варіант припускав війну Німеччини з Францією та Британією протягом 1943-1945 рр. Лідер нацистів все ще розумів, що плани захоплення «життєвого простору» на Сході незмінно призведуть до зіткнення з цими державами, а тому потрібно завдати превентивного удару. Дати 1943-1945 були для А. Гітлера тією часовою межею, до якої можна було починати війну. Після цього, на його думку, військова перевага, створена безпрецедентною програмою озброєнь поступово компенсується аналогічними заходами у західних країнах. Крім того, А. Гітлера підштовхувало відчуття наближення кризи перенаселення та власної смерті. «Яка буде насправді обстановка у 1943-1945 рр., сьогодні ніхто не знає. Ясно лише одне, а саме: що ми не можемо довше чекати. Таким чином, з одного боку, є потужні збройні сили, які необхідно підтримати на належному рівні, і відбувається процес старіння руху та його вождів. З іншого боку, у нас у перспективі зниження життєвого рівня та обмеження народжуваності. Все це не залишає іншого вибору, окрім як діяти. Якщо фюрер буде ще живий, то не пізніше 1943-1945 рр. він має намір обов'язково вирішити проблему простору Німеччини» [43, с 217].

Потреба діяти раніше цих строків виникала в разі другого та третього варіанту. Вони ґрунтувалися на можливій паралізації Франція чи то через

політичну нестабільність та громадянську війну (другий варіант) чи то через ув'язування у масштабній війні (третій варіант). Такою війною мало б стати зіткнення з Італією, через інтервенцію останньої в Іспанію та можливе захоплення нею Балеарських островів [43, с 219]. У разі такого розвитку подій А. Гітлер вважав за необхідне скористатися неможливістю військового втручання Франції, щоб швидко захопити Австрію та Чехословаччину. «Приєднання обох держав до Німеччини означає, з військово-політичної точки зору, значне полегшення становища внаслідок скорочення протяжності та покращення накреслення кордонів, вивільнення збройних сил для інших цілей та можливості формування нових з'єднань у кількості приблизно 12 дивізій...» [43, с 218]. А. Гітлер був переконаний, що Британія, Польща та СРСР також не чинитимуть перешкод. Британія змушена буде підтримати Францію у війні, Польща буде стримана наявністю СРСР у себе в тилу, а СРСР — наявністю Японії. Варто відмітити, що А. Гітлер вже тоді розумів, що «Англія, а також імовірно і Франція тишком-нишком вже списали з рахунків Чехію і погодилися з тим, що коли-небудь це питання буде вирішено Німеччиною» [43, с 218]. Наступні події покажуть, що і цей його розрахунок виправдався

Отже, з огляду на відомості, що ми отримуємо з цієї наради, можемо дійти висновку, що ключовим елементом майбутньої стратегії Третього Рейху було скористатися перевагою, яку вона здобула у виробництві озброєнь і розпочати війну за першої сприятливої нагоди і розправитися зі своїми двома головними супротивниками Британією та Францією до того, як вони будуть готові воювати. Ця нарада також показує, що А. Гітлер був впевнений у тому, що для перемоги потрібно ризикувати. Його, успіхи у переозброєнні, запровадженні загальної військової повинності та ремілітаризації Рейнській області були результатами ризикових дій, і цей ризик дав позитивні результати. І такий підхід до зовнішньої політики А. Гітлер планував використовувати і в майбутньому. Крім того, строки 1943-1945 рр. дають зрозуміти, що А. Гітлер відчував тиск часу. Ці міркування лідера нацистів правильно, на нашу думку, описав Г. Вайнберг. «Незалежно від того, чи вдасться швидко завершити ці внутрішні приготування, чи зовнішні, які ще

належало обговорити, Гітлер уже відчував, що перебуває під великим тиском часу. Як матеріальні, так і особисті міркування змушували його думати про війну не лише як про важливий інструмент для завоювань, які він планував, але й як про те, що бажано розпочати якнайшвидше, а не пізніше. Чим довше відкладалася війна, тим більшою була ймовірність того, що програми переозброєння, започатковані іншими країнами у відповідь на загрозу з боку Німеччини, зможуть наздогнати і перевершити програми Третього Рейху. Сама перевага Німеччини, яка полягала в тому, що вона мала перевагу на старті, стала б недоліком, оскільки інші держави на своїй більш потужній економічній базі впроваджували у виробництво новітні і більш численні види озброєнь. Тому Німеччині доведеться завдати удару до того, як така ситуація розвинеться, і це те, що Гітлер неодноразово пояснював своїм соратникам, і що дійсно є по суті точною оцінкою ситуації, якщо Німеччина мала хоча б найменшу надію на успіх в реалізації хоча б частини абсурдних і амбіційних загарбницьких планів Гітлера» [27, с 28-29].

Таким чином, протягом 1933-1937 рр. ми спостерігали послідовну та цілеспрямовану політику Німеччини, щодо реалізації своєї зовнішньополітичної програми. На цьому етапі вона змогла позбавитись обмежень Версальського договору, переозброїти свої збройні сили та здобути військову перевагу над західними державами. Щодо Франції та Великої Британії, то протягом цього періоду їхня зовнішня політика демонструвала нерішучість першої та хибний політичний розрахунок другої. Володіючи пост-знанням ми зараз можемо з упевненістю стверджувати, що якщо б Франція та Британія рішуче виступили проти порушення Німеччиною умов Версальського договору, як це зробила Італія у 1934 р., це стало б кінцем нацистського режиму. Однак, маємо також відмітити, що лідери західних країн не могли в повній мірі знати про справжні цілі німецького диктатора, і в той же час повністю віддавали собі розрахунок, що збройний виступ проти Німеччини, це нова війна у Європі. На нашу думку, громадська думка цих країн виступила б проти участі у війні, заради підтримання принизливих військових обмежень для Німеччини. Однак, враховуючи цей факт, ми все ж таки

констатуємо, що «підготовчий етап» 1933-1937 рр. створив необхідні передумови для початку Другої світової війни.

2.2. «Аншлюс» Австрії та Судетська криза в контексті політики умиротворення

1938 р. відкрив новий етап нацистської зовнішньої політики напередодні Другої світової війни. Якщо протягом попереднього етапу А. Гітлер спирався перш за все на інертність та нерішучість Великої Британії та Франції, то відтепер, завдяки масштабному переозброєнню німецької армії, він міг покладатися і на військову силу. Дотепер політика нацистів уявляла собою суміш авантюри, ризику та блефу, однак починаючи з 1938 р. вона остаточно набула ознаки агресії. А. Гітлер відчував себе достатньо впевнено на міжнародній арені, що почати реалізацію своєї зовнішньополітичної стратегії. Першим кроком у цьому, мало стати вирішення «австрійської» та «чехословацької проблем».

Варто відзначити, що окрім могутності німецької армії був ще один чинник, який підштовхував Німеччину до більш активної агресії — проблеми нацистської економіки. Масштабна програма переозброєнь та військового будівництва відбувалась за рахунок безпрецедентних державних витрат. Лише за перші два роки нацистського режиму витрати перевищили прибутки бюджету на 300%, а державний борг склав 10,3 млрд. рейхсмарок. У середині червня 1938 р. уряд змушений був викупити 465 млн. рейхсмарок власних облігацій, щоб підтримати курс валюти. Це було ніщо інше, як друкування грошей для підтримання економіки. 1 вересня 1938 р. міністр фінансів Німеччини Ш. фон Крозіг повідомив А. Гітлера, що через місяць скарбниця вичерпається, а випуск нових облігацій більше неможливий [1, с 38-44]. Для покращення фінансової ситуації в Німеччині залишалась лише одна можливість — агресія проти сусідніх країн і за допомогою їхніх грошей підтримання власної економіки. «Незважаючи на різні бухгалтерські хитрощі, уряд ледве уникнув банкрутства; якби нічого не було зроблено, фінансові проблеми Німеччини швидко були б оголені. Єдиною надією було перейти в наступ» [1, с 44].

Ще однією особливістю цього періоду став остаточний перехід британської політики на шлях «умиротворення», що виявилась у лінії нового прем'єр-міністра Н. Чемберлена. Вона полягала у тому, щоб знайти точки порозуміння з Німеччиною задля того, щоб зберегти мир та статус-кво у Європі. Британське керівництво розуміло, що для досягнення цього, А. Гітлеру потрібно щось запропонувати, що зможе вгамувати його агресивні наміри. Для того, щоб визначити межі цих поступок та прозондувати погляди лідера нацистів на можливе англо-німецьке порозуміння 19 листопада 1937 р. Е. Галіфакс зустрівся з ним у його резиденції біля Берхтесгадена. В ході бесіди вони торкнулися низки чутливих питань. Е. Галіфакс визнав, що статус-кво не може зберігатися за будь-яких умов і що надалі не можна буде обійтися без певних змін у Європі. Проблемами, які рано чи пізно вимагатимуть змін, є Данциг, Австрія та Чехословаччина. Велика Британія зацікавлена лише у тому, щоб такі зміни здійснювалися мирним шляхом. А. Гітлер відповів, що з приводу Австрії та Чехословаччини цілком можна домовитися. Під час розмови Е. Галіфакс неодноразово описував контури можливих переговорів чотирьох західних великих держав. Він стверджував, що чотири великі західноєвропейські держави повинні разом створити основу, на якій зможе базуватися мир у Європі [36, с 35-43]. Незважаючи на те, що за результатами цієї зустрічі не було досягнуто конкретних домовленостей, обидві сторони оцінили її як позитивну. Н. Чемберлен записав у своєму щоденнику: «Візит Галіфакса до Німеччини, на мою думку, був успішним, оскільки він досяг своєї мети — створена атмосфера, в якій цілком можливо обговорювати з Німеччиною практичні питання умиротворення в Європі» [3, с 332]. Однак якщо британський прем'єр розглядав цю зустріч як крок до мирного врегулювання, то для нацистського лідера позиція Британії стала нічим іншим як «зеленим світлом» для агресії проти Австрії та Чехословаччини.

Поразка липневого путчу 1934 р. відтягнула питання приєднання Австрії до Німеччини на невизначений строк, однак не відмінила його. Нацисти продовжували тиснути на австрійський уряд, одночасно із цим, вичікуючи слушного моменту, щоб зробити більш рішучі кроки. Такий момент з'явився внаслідок зміни балансу

сил у Європі. Агресія Італії проти Ефіопії, реакція західних держав на це, а також громадянська війна в Іспанії штовхнули Б. Муссоліні до більш тісних зв'язків із Німеччиною. Однак німецько-італійське зближення не могло серйозно розвиватись доти, доки не буде врегульоване питання щодо Австрії. Італійський диктатор чудово це розумів, і йому необхідно було зробити вибір: залишити Австрію Німеччині і отримати її у якості партнера та союзника, чи продовжити підтримувати австрійську незалежність і тим самим опинитися в ізоляції. Ця дилема непокоїла австрійський уряд. Австрійський канцлер К. фон Шушніг розумів, що відтепер Австрія не може покладатися на допомогу Італії, а тому, для того щоб вижити, єдине що їй залишається, це умиротворення агресивних намірів А. Гітлера. У своїх спогадах «Реквієм по Австрії» він писав: «Я знав, що для того, щоб врятувати австрійську незалежність, я мав почати курс «умиротворення». Це означало, що потрібно було уникати всього, що могло б дати Німеччині привід для інтервенції, і що потрібно було зробити все, щоб певним чином забезпечити толерантність Гітлера до *status quo*» [20, с 5].

Така позиція, у поєднанні з необхідністю для нацистів діяти більш обережно зумовила підписання 11 липня 1936 р. австро-німецької угоди. Відповідно до неї, Німеччина визнала незалежність Австрії і пообіцяла не втручатись у її внутрішні справи. Натомість австрійська сторона зобов'язалась здійснювати свою політику щодо Німеччини відповідно до того факту, що вона є німецькою державою. Це були офіційні положення. Деталі угоди передбачали також амністію всім ув'язненим націонал-соціалістам у Австрії, призначення до складу уряду членів паннімецької «Національної опозиції», а також «встановлення пропагандистського перемир'я в пресі та радіо» [20, с 7]. Ця угода, на перший погляд, створювала враження порозуміння між двома державами та утворення основи для мирного співіснування. Однак фактично це стало початком кінця австрійської незалежності. Німеччина отримала можливість вільно поширювати свою пропаганду на території Австрії та просувати своїх людей на ключові посади. Як зазначає В. Ширер: «Це допомогло Гітлеру увести до Австрії троянського коня» [47, с 238].

Допоки А. Гітлер був зайнятий розбудовою німецької армії, угода діяла відносно успішно. Однак по мірі того, як сила Німеччини зростала, збільшувалась і напруга між двома країнами. На початку 1938 р. міжнародна ситуація також скорегувалась не на користь Австрії. Укріплення «Західного валу» були завершені, а отже Франція тепер не могла прийти на допомогу австрійцям. Італія, як вже зазначалося вище, дрейфувала у бік союзу з Німеччиною, а тому все менше схилялась до захисту незалежності Австрії. Остання залишилась на самоті і А. Гітлер відчув, що настав зручний момент для захоплення контролю над австрійським урядом. Підкорення Австрії для нього було не лише питанням принципу, про що він неодноразово заявляв у своїх книгах та промовах. Приєднання Австрії відкривало для Німеччини шлях до знищення Чехословаччини і поширення свого впливу на країни Південно-Східної Європи. З огляду на це, «австрійське питання» більше не могло відкладатись.

12 лютого 1938 року, А. Гітлер викликав К. фон Шушніга до своєї резиденції біля міста Берхтесгаден. Протягом усієї бесіди австрійський канцлер знаходився під постійним тиском. А. Гітлер звинувачував його у недружній політиці Австрії по відношенню до Німеччини, у будівництві укріплень на австро-німецькому кордоні і врешті решт вдався до прямих загроз військового вторгнення. «Мені залишається лише віддати наказ, і за одну ніч усі ваші смішні захисні механізми розлетяться на шматки. Ви справді вірите, що можете зупинити мене чи навіть затримати на півгодини, так? ... Після армії ввійде моя СА та Австрійський легіон, і ніхто не зможе зупинити їхню справедливу помсту, навіть я. Хочете зробити іншу Іспанію з Австрії? Я хотів би уникнути всього цього — якщо можливо» [20, с 16]. На слова К. фон Шушніга про те, що Австрії можуть допомогти інші держави А. Гітлер описав йому міжнародну ситуацію у Європі. «Не думайте жодної миті, що хтось на землі збирається перешкодити моїм рішенням. Італія? Я бачуся віч-на-віч з Муссоліні, найтісніші узи дружби пов'язують мене з Італією. А Англія? Англія жодним пальцем не поворухне для Австрії. Не так давно англійський дипломат сидів у тому самому кріслі, в якому ви зараз сидите... Ні, ви не можете очікувати допомоги від Англії. А Франція? Ну, три роки тому ми йшли на Рейнську область з

невеликою кількістю батальйонів, тоді я ризикував усім. Якби Франція зупинила нас, нам би довелося відступити кілометрів шістдесят чи близько того, і навіть тоді ми могли б зупинити їх там. Але тепер для Франції вже пізно» [20, с 17]. К. фон Шушніг розумів, що це було правдою, а тому єдине, що йому залишалося, це прийняти нові вимоги А. Гітлера. Ці вимоги, фактично покладали край суверенітету Австрії. Австрійський уряд зобов'язався призначити відомого члена австрійської нацистської партії А. Зейс-Інкварта міністром внутрішніх справ та надати йому повний і необмежений контроль над поліцією. Мала бути надана повна амністія всім нацистам, що відбували покарання чи очікували судового рішення, навіть тим, кого звинуватили у вбивстві Е. Дольфуса. Усі колишні чиновники та посадовці з нацистської партії мали бути повернуті на свої пости. Австрійська нацистська партія мала отримати статус легальної організації, а її члени повинні бути включені до «Патріотичного фронту». Також оговорювався обмін офіцерами між німецької та австрійською армією [20, с 22-23].

Австрійська сторона виконала ці вимоги. Навіть президент В. Міклас після довгого вагання ухвалив їх. Однак подальші кроки австрійського канцлера викликали значне невдоволення у Берліні. 24 лютого, виступаючи перед парламентом він виголосив: «Австрія може жити і буде жити. Вона ніколи добровільно не відмовиться від свого національного існування. Наше гасло залишається: справжні німці і червоно-біло-червоні, поки ми не помремо» [20, с 33]. 9 березня він пішов далі і офіційно оголосив про проведення плебісциту, на якому австрійське населення могло висловитись на підтримку «незалежній, соціальній, християнській, німецькій та об'єднаній Австрії». Для К. фон Шушніга це був засіб посилити позиції уряду, оскільки відомості про Берхтегсаденські угоди внесли значний розкол у австрійське суспільство. Це не суперечило умовам угоди, а тому він був налаштований рішуче провести плебісцит, навіть незважаючи на заперечення з боку Б. Муссоліні про те, що «це помилка» [20, с 230].

Для А. Гітлера це стало несподіванкою, яка значно його розлютила. На нашу думку, таку реакцію можна пояснити тим, що результати зустрічі у Берхтегсадені створили у лідера нацистів враження, що К. фон Шушніг зрозумів безвихідне

становище Австрії і відтепер не буде супротивитись її поглинанню Німеччиною. Однак дії австрійського уряду переконали його у зворотному. Більше того, проведення плебісциту виглядало як виклик німецькій політиці порушення незалежності Австрії. А. Йодль у своєму щоденнику 10 березня написав: «Несподівано і без консультацій зі своїми міністрами фон Шушніг наказав призначити плебісцит на неділю, 13 березня, який за відсутності плану і підготовки повинен був принести легітимній партії впевнену більшість голосів. Фюрер сповнений рішучості не допустити цього» [цит. по 43, с 506]. У ніч з 9 на 10 березня на засіданні німецького військового командування було ухвалено план «Отто» — план вторгнення до Австрії. 11 березня А. Гітлер направив директиву про виконання плану В. Кейтелю та А. Йодлю наголошуючи, що «вся операція мала бути проведена без вчинення насилля, у формі мирного вступу при привітаннях з боку мирного населення» [14, с 911-912].

11 березня армійський корпус, розташований у Мюнхені було мобілізовано і розпочато його передислокацію в напрямку до австрійського кордону. Одночасно із тим К. фон Шушніг отримав ультиматум, у якому Г. Герінг вимагав перенесення плебісциту. Розуміючи безвихідне становище, австрійський канцлер погодився повністю відмінити його. Однак нацистів більше не влаштовувало часткове вирішення проблеми, а тому наступною вимогою стала відставка К. фон Шушніга та призначення на його місце А. Зейс-Інкварта. Канцлер, знову розуміючи безвихідне становище, погодився на це. Однак президент В. Міклас, незважаючи на відсутність будь-якої підтримки, відмовився призначити А. Зейс-Інкварта головою уряду. Розуміючи, що тиск та погрози не мають результатів, гауляйтер Зальцбурга Ф. Райнер за згодою керівництва НСДАП віддав наказ СС та СА захопити владу у всіх областях Австрії і тим самим забезпечити привід до вступу німецьких військ, нібито для «встановлення порядку». Поліція не чинили їм опір. Запис телефонних розмов Г. Герінга та А. Зейс-Інкварта чітко вказують на те, що останній діяв повністю за інструкціями з Берліна [13, с 628-654]. Вранці 12 березня німецькі війська, згідно з директивою А. Гітлера перетнули австрійський кордон і не зустрічаючи жодного спротиву окупували країну. 13 березня А. Зейс-Інкварт

підписав новий конституційний закон, згідно з яким Австрія проголошувалась провінцією Німеччини. Таким чином, 13 березня «аншл юс» Австрії та Німеччини став остаточним фактом.

Ізоляція Австрії зумовила майже повну відсутність реакції на ці події з боку великих держав. К. фон Шушніг у своїх спогадах відзначив: «Цей день означав не лише кінець австрійської незалежності, він також означав кінець міжнародної моралі. Так, у нас були договори з Угорщиною та Італією. Але політичні договори цінні лише до тих пір, поки обидва партнери зацікавлені в їх дотриманні» [20, с 47]. Ще 12 березня принц Ф. фон Гессен повідомив А. Гітлера, що для Б. Муссоліні «Австрії більше не існує» [43, 514]. «Подобалося йому це чи ні, але Муссоліні був прив'язаний до Гітлера як своїми амбіціями, так і своєю ізоляцією, і до листопада 1937 року він дав зрозуміти своєму партнерові, що він практично змирився з аншлюсом» [18, с 222]. У Франції ситуація навколо «австрійського питання» спровокувала чергову урядову кризу, внаслідок якої уряд К. Шотана замість того, щоб прийняти рішучі заходи, ще 9 березня пішов у відставку. Велика Британія, як і передбачав А. Гітлер, також нічого не зробила. Однак «аншлюс» став сильним ударом по переговорному процесу між британцями та німцями. Для Е. Галіфакса це стало свідченням того, що обіцянкам А. Гітлера не можна довіряти і що треба бути готовим для подальших актів агресії. 12 березня він зустрівся з послом Чехословаччини Я. Масариком, якого повідомив, що Британія не може дати жодних обіцянок чехам. «За останні дні я дуже багато чого навчився, але не хочу повністю відмовитися від будь-якої надії на те, що колись у нас з Німеччиною все ж таки відбудеться розмова». На це Я. Масарик відповів: «Коли вона опанує Європу, тоді так, а до цього з нею можна говорити лише військовою мовою» [36, с 76].

Перш за все, приєднання Австрії врятувало німецьку економіку. Спеціальним указом від 17 березня 1938 р. весь золотий запас австрійського національного банку було передано Рейхсбанку [43, с 517]. Це допомогло тимчасово нівелювати величезний бюджетний дефіцит. Більш вагомими наслідками «Аншлюс» мав для зміни стратегічного балансу у Європі. Відень ще з часів Австро-Угорської імперії був транспортним вузлом для країн Південно-Східної Європи. Оволодіння цим містом

дало Німеччині військовий та економічний контроль над усіма автомобільними, річковими та залізничними комунікаціями. Це не тільки надало важелі впливу на країни «Малої Антанти», але й фактично ізолювало Чехословаччину в економічному і військовому сенсі. Її торговельні шляхи через Гамбург, та Відень тепер контролювалися німцями і могли бути перекриті будь-якої миті, що завдало б важкого удару економіці цієї держави. [2, с 234-235]. З військової точки зору, лінію укріплень, яку чехословацький уряд будував на кордоні з Німеччиною, тепер можна було легко обійти через Австрію. А. Йодль на лекції у Мюнхені 7 листопада 1943 р. також згадав про наслідки приєднання Австрії. «Австрійський «аншлюс», у свою чергу, призвів не лише до досягнення нашої давньої національної мети, але також зміцнив бойову силу імперії і значно покращив стратегічне становище. До того часу територія Чехословаччини вдавалася загрозливим чином у Німеччину (осина талія в напрямі Франції — територія, яка могла стати повітряної базою для союзників, особливо Росії). Тепер Чехословаччина сама потрапила у кліщі. Її стратегічне становище стало таким несприятливим, що вона могла стати жертвою будь-якої атаки, яка була б енергійно спрямована прямо в ціль і проведена до того, як могла б прибути ефективна допомога із Заходу» [15, с 923].

«Аншлюс» на короткий час відновив затишшя на міжнародній арені у Європі, оскільки німцям потрібен був час, щоб «переварити» Австрію, однак вже на цьому етапі, лідери нацистів розпочали активне планування агресії проти Чехословаччини. 21 квітня 1938 р. А. Гітлер та В. Кейтель зустрілися для обговорення планів захоплення Чехословацької держави. Записи цієї зустрічі свідчать, що нацисти планували спровокувати дипломатичний конфлікт, який стаючи все серйознішим, мав дати Німеччині привід для агресії. Одним із варіантів розглядалось убивство німецького посла в Празі. Крім того, було наголошено на важливості широкої пропагандистської кампанії для маніпулювання судетськими німцями та тиску на чехословацький уряд [43, с 542]. Ще в червні 1937 р. були розроблені точні плани військових дій, що отримали назву «план Грюн». Він передбачав ведення війни на два фронти у Європі із нанесенням основного удару на південному сході проти Чехословаччини. Директива В. фон Бломберга від 24

червня 1937 р. про затвердження цього плану свідчить, що нацистам необхідно було ліквідувати загрозу з боку Чехословацької держави у своєму тилу, для ведення подальших операцій на західному фронті, а також для унеможливлення використання чеських аеродромів для базування радянських літаків [14, с 1006-1011]. 32 травня 1938 р. А. Гітлер направив військам директиву з доповненим варіантом «плану Грюн». Він зазначав: «Я прийняв остаточне рішення розбити Чехословаччину шляхом військових дій у найближчому майбутньому... Неминучий розвиток становища всередині Чехословаччини або інших політичних подій у Європі, що створюють вкрай сприятливі можливості, що можуть знову ніколи не повторитися, можуть у майбутньому змусити мене перейти до дій». Для ведення дій проти Чехословаччини вимагалось забезпечення трьох складових: привід, політичне виправдання, несподівані для супротивників дії, до яких вони не будуть готові [43, с 547-548]. 18 червня 1938 р. у новій директиві А. Гітлер він також відмітив і дипломатичний аспект дій проти Чехословацької держави. «Але я рішусь до активізації проти Чехословаччини лише в тому разі, якщо я, як і при окупації демілітаризованої зони і при вступі до Австрії, буду твердо переконаний, що Франція не виступить, а тому не втрутиться Англія» [цит. по 43, с 551].

Подібне планування відбувалось на фоні вже традиційних миролюбних заяв нацистів. Так, після «Аншлюсу» Г. Герінг особисто завірив посла Чехословаччини у Берліні Я. Масарика, що Німеччина не має агресивних намірів проти чехів [43, с 543]. Міністр іноземних справ К. фон Нойрат також переконував Я. Масарика, що арбітражний договір між Німеччиною і Чехословаччиною все ще у силі [16, с 377]. У той же час, у листі німецькому послу в Чехословаччині Е. Ейзенлорну він писав: «...якщо відносини між Німеччиною та Чехословаччиною ускладняться, арбітражний договір може стати небажаною перешкодою для нашої свободи дій» [36, с 52].

Ключовим елементом агресії Німеччини проти Чехословаччини стало використання «п'ятої колони», у ролі якої виступили судетські німці. Німецька меншина в Чехії проживає на витягнутій частині території на німецько-чеському кордоні. З весни 1935 р. там активно діяла Судетська німецька партія (СНП) на чолі

з К. Генлейном, тісно пов'язана з НСДАП. Паралельно з тим, як зростала потужність Німеччини, та її вага у Європі, сильніше активізувались судетські німці. «Аншлюс» став сигналом для них, що прийшов час діяти рішуче. 24 квітня 1938 р. К. Генлейн, виступаючи у Карлових Варах виголосив так звану Карлсбадську програму. У ній йшлося про зрівняння у правах «німецької національної групи» чехів, вільне розповсюдження німецької мови та націонал-соціалістичної ідеології в Судетській області, захист німців поза її межами тощо [38, с 187-188]. Той факт, що ці програма була проголошена через два дні, після затвердження «плану Грюн» дає зрозуміти, що цей хід К. Генлейна був узгоджений з Берліном. Фактичним доказом цього є запис наради у міністерстві закордонних справ Німеччини від 29 червня 1938 р.. З нього виходить, що перед СНП ставилося завдання вести переговори з чехословацьким урядом, щодо задоволення вимог судетських німців. Однак остаточна мета цих переговорів — «запобігти вступу до уряду, збільшуючи обсяг і постійно конкретизуючи вимоги». Окремо зазначалося, що потрібно підкреслювати той факт, що єдиним партнером на переговорах з чехословацьким урядом, Британією чи Францією є СНП, а не Німеччина [36, с 82]. Навіть точний список вимог судетських німців був розроблений МЗС Німеччини.

Ми не будемо зупинятися на детальному розгляді подій судетської кризи, а зосередимося на огляді дипломатичного аспекту цих подій. Позиція великих держав щодо судетської кризи була неоднозначною. Францію із чехами зв'язував франко-чехословацьким пактом і формально вона запевняла про його дотримання. Однак, коли в квітні 1938 р. було сформовано кабінет Е. Даладье, міністром закордонних справ замість Ж. Поля-Бонкура до Ж. Бонне. На відміну від своїх попередників нові міністри вважали, що політика колективної безпеки більше не була в межах можливостей Франції. «Тепер Даладье довгий час відповідав за національну оборону; він знав межі та недоліки французької військової сили, про які багато дипломатів досі не усвідомлювали, і з того моменту його вибір показав, що французький уряд шукатиме шлях «примирення, а не опору»» [18, с 223]. Британські представники не тільки не розвіювали цих переконань, але й підкріплювали їх. На спільній нараді міністрів двох держав у Лондоні 28 квітня

Н. Чемберлен висловив сумнів щодо того, що А. Гітлер бажає знищення чехословацької держави і виступив проти ідеї превентивної війни [36, с 89-90]. Британські представники досі мали ілюзії щодо можливості порозуміння з А. Гітлером. До того ж, Британія, на відміну від Франції, не мала жодних зобов'язань перед чехами, а частина британської громадськості вважала претензії судетських німців законними. Незважаючи на це, якби Франція розпочала війну, щоб захистити Чехословаччину, Велика Британія була б неминуче втягнута в конфлікт, що було зовсім не в її інтересах. З огляду на це, британський уряд не міг просто відсторонитись від судетської кризи.

26 липня Велика Британія офіційно оголосила, що надсилає свого представника, лорда В. Рансімена, до Чехословаччини. Її мета полягала в тому, щоб визначити, які поступки, отримані від Чехословаччини, могли б задовольнити Гітлера і заспокоїти конфлікт. Уряд Чехословаччини наступного дня опублікував проект закону про національні меншини, у якому фактично прийняли майже всі пункти Карлсбадської програми і який мав стати основою для переговорів. Вони розпочались 3 серпня, коли лорд В. Рансімен прибув до Праги і тривали два тижні, доки не були перервані внаслідок позиції СНП. Німці відтепер вимагали перебудови Чехословаччини на федеративній основі, а, в свою чергу, чехи погоджувалися лише на те, щоб надати Судетам автономію. Таким чином, місія В. Рансімена зазнала невдачі. 12 вересня А. Гітлер виступив у Нюрнберзі з жорсткою позицією, щодо чехів, чим розпочав нову фазу ескалації кризи.

Франція до цього моменту шукала союзників. Одним із них міг стати СРСР, який з усіх великих держав найактивніше підтримував Чехословаччину. Повірений Франції в Радянському Союзі Ж. Пайар писав Ж. Бонне: «Чехословаччина — це один із зовнішніх бастионів СРСР. Зацікавленість Радянського Союзу у її захисті є найкращою запорукою щирості його намірів». І дійсно, для радянських лідерів небезпека з боку нацистської Німеччини ставала все більш відчутною, а тому зацікавленість у його стриманні була цілком об'єктивною. Крім того, Й. Сталіна та президента Чехословаччини Е. Бенеша пов'язували дружні стосунки. Однак серйозною перешкодою для підтримки французам та чехам з боку СРСР була

позиція Польщі та Румунії, які відмовлялися пропускати через свою територію радянські війська. Коли Ж. Бонне підняв це питання під час зустрічі з польським послом Ю. Лукасевичем, той прямо заявив, що поляки вважають росіян ворогами і що вони будуть силою чинити опір будь-якому проникненню радянських військ на їхню територію [36, с 100]. Румунія займала аналогічну позицію. Не маючи змоги спиратись на радянську допомогу, французи звернулись до британців. Однак для допомоги Франції, Лондон міг запропонувати лише дві піхотні дивізії та 150 літаків протягом шести місяців. У. Черчилль охарактеризував цю відповідь так: «Якщо М. Бонне шукав виправдання для того, щоб залишити чехів напризволяще, то слід визнати, що його пошуки мали певний успіх» [2, с 255].

Британський уряд продовжував спроби порозумітися з А. Гітлером. 15 вересня, на фоні нових заворушень у Судетській області, Н. Чемберлен зустрівся з ним у його резиденції біля Берхтесгадена. Британський прем'єр прямо заявив, що Велика Британія не зацікавлена у судетському питанні, а переймається лише збереженням миру. Під час цієї зустрічі Н. Чемберлен та А. Гітлер домовились, що для мирного розв'язання кризи, Чехословаччина має передати Німеччині території, населені німцями, тобто Судетську область [36, с 156-166]. 19 вересня уряди Франції та Великої Британії надіслали Чехословаччині заяву, у якій зазначили, що «подальше збереження в межах чехословацької держави районів, населених головним чином судетськими німцями, фактично не може продовжуватися без того, щоб не поставити під загрозу інтереси самої Чехословаччини та інтереси європейського миру» і вимагали передачі Німеччині без плебісциту тих територій, де частка німецького населення складає не менше 50% [36, с 170]. 21 вересня під франко-британським тиском чеський уряд поступився. Наступного дня Н. Чемберлен знову зустрівся із А. Гітлером у Годесберзі, куди прем'єр привіз відомості про поступки з боку чехів. Однак, лідер нацистів, вірній своїй тактиці поступового підвищення вимог, забажав тепер затвердження точних строків передачі територій (до 1 жовтня), а також задоволення польських та угорських вимог щодо їхніх меншин [36, с 201-210]. На це Н. Чемберлен не міг погодитись, тому переговори зайшли у глухий кут. Виходом із цього положення стала

пропозиція Б. Муссоліні щодо того, щоб зібрати конференцію чотирьох європейських держав — Британії, Франції, Німеччини та Італії, — для врегулювання кризи.

Ця конференція зібралася 29 вересня у Мюнхені. Представників Чехословаччини до обговорення не запросили. Врешті решт, увечері наступного дня, було підписано Мюнхенську угоду. Вона являла собою годесберзькі вимоги А. Гітлера з деякими відмінностями. Передача територій Німеччині мала відбутися у п'ять етапів протягом 1-10 жовтня. Остаточну лінію розмежування мала визначити міжнародна комісія. Німеччина та Італія погоджувалися надати Чехословаччині гарантії нових кордонів після врегулювання проблем польської та угорської меншин [36, с 238-239]. Незважаючи на таке відверте потурання інтересами малої країни заради інтересів великих держав Мюнхенська конференція на деякий час принесла видимість розрядки і порозуміння у Європі. Вранці 30 вересня А. Гітлер і Н. Чемберлен зустрілися для обговорення контурів міждержавних відносин у нових умовах. Результатом цієї зустрічі стала спільна декларація, у якій зазначалось: «Ми розглядаємо Угоду, підписану вчора ввечері, і англо-німецьку морську угоду як символ бажання наших двох народів ніколи більше не воювати один з одним. Ми сповнені рішучості, що метод консультацій буде методом, прийнятим для вирішення будь-яких інших питань, які можуть стосуватися наших двох країн, і ми сповнені рішучості продовжувати наші зусилля для усунення можливих джерел розбіжностей і таким чином сприяти забезпеченню миру в Європі» [36, с 241]. Така декларація була рівносильною підписанню пакту про ненапад. Н. Чемберлен тріумфально повернувся до Лондона, де, демонструючи громадськості текст декларації, заявив: «Це вдруге з Німеччини на Даунінг-стріт повертається мир. Я вірю, що це мир на наш час» [цит. по 2, с 274]. Франція, яка з меншим ентузіазмом розглядала домовленості з А. Гітлером, теж підписала пакт про ненапад з Німеччиною 6 грудня 1938 р.. У спільній декларації йшлося про те, що між державами «немає більше ніяких невирішених питань територіального характеру» і, що вони визнають кордон між ними, який існує на даний момент, як остаточний [6, с 257].

Беззаперечно, Мюнхенська угода стала центральною подією у процесі відносин між західними державами та нацистською Німеччиною, піком політики «умиротворення». Вона викликала широку дискусію як серед сучасників її підписання так і серед дослідників тих подій. Зараз, володіючи пост-знанням, не має потреби вирішувати: була ця угода позитивним чи негативним явищем. Події Другої світової війни, які могли бути попереджені, у разі зупинення А. Гітлера на кордонах Чехословаччини самі собою є відповіддю на це питання. Доцільніше, на наш погляд, зосередитись на визначенні тих міркувань, якими керувались прихильники політики «умиротворення», щоб продемонструвати їхню хибність, і щоб розвіяти міфи, що існують навколо цього історичного явища.

Як вже неодноразово зазначалося вище, Британія відчувала небезпеку не лише з боку Німеччини, але й Італії та Японії. Британське керівництво змушене було визначати пріоритети для стримування в першу чергу найнебезпечніших супротивників. Навіть у 1938 р. Німеччина виглядала менш небезпечною загрозою, ніж Японія, яка агресивно розширювалась у Східній Азії. Тому, щоб зосередити свої обмежені сили проти японців, Британія закономірно була заінтересована у врегулюванні відносин із Німеччиною та збереженні балансу сил та статусу-кво в Європі, навіть ціною територіальних та колоніальних поступок. У іншому випадку, ревізіоністські настрої всередині Німеччини рано чи пізно призвели б до війни з Францією, у яку була б втягнута і Британія. У неї були й інші причини запобігти цьому небажаному перебігу подій. По перше, британське військове керівництво, з огляду на слабкість власних військово-повітряних сил, боялося масштабних німецьких бомбардувань. По-друге, загальноєвропейська війна була небезпечною також для стратегічної позиції та економічного добробуту Великої Британії. «Оскільки британська економіка та фінанси все ще страждали від наслідків Першої світової війни та Великої депресії, Чемберлен хвилювався, що дорога війна за стримування німецької експансії – навіть якщо вона ведеться разом із союзниками – може легко обійтися ціною Британської імперії, статусу провідної великої держави, внутрішнього рівня життя та електоральної більшості Консервативної партії» [26, с 19]. Розуміння цих міркувань дає можливість зрозуміти логіку

політики Н. Чемберлена під час Судетської кризи. Агресія Німеччини проти Чехословаччини беззаперечно спровокувала б втручання Франції. Тому мета Н. Чемберлена полягала у тому, щоб запобігти війні і втягненні у неї Британії шляхом задоволення німецьких вимог.

Щодо позиції Франції, то вона дещо відрізнялася від британської. Її участь у політиці «умиротворення» обумовлювалась розумінням своєї військової слабкості. Перш за все, ця слабкість виявлялася у відсутності надійних союзників. Польща могла запропонувати лише нейтралітет, а Британія — дві піхотні дивізії та 150 літаків. Зрозуміло, що для перемоги над Німеччиною цього було недостатньо. Серйозну підтримку міг надати СРСР, але й тут все ускладнювалось небажанням польського та румунського урядів пропускати радянські війська через свою територію. Взагалі, відсутність можливості реалізувати допомогу СРСР комуністична історіографія пізніше трактуватиме як доказ того, що і Британія і Франція прагнули умирити А. Гітлера, щоб направити його агресію проти Радянського Союзу. Таку точку зору спростовують радянські дипломатичні матеріали. Представник СРСР у Великій Британії І. Майський у телеграмі до наркомату зовнішніх справ про зустріч з секретарем Н. Чемберлена Г. Вільсоном писав, що британська політика полягає у «замиренні Європи» та реабілітації «пакту чотирьох». СРСР, на думку британських політиків, мав потужний оборонний потенціал, однак не був здатний до ведення масштабної наступальної війни, а тому і цінність його, як потенційного союзника знаходилась під питанням [36, с 91-92]. Зі свого боку додамо, що залучення радянських сил до війни з Німеччиною могло після перемоги призвести для порушення балансу сил у Європі вже на користь Радянського Союзу, що і відбулося після Другої світової війни. З огляду на все це, СРСР також не міг стати союзником для Франції, а отже у разі війни з Німеччиною у 1938 р. Франція та Чехословаччина залишились би наодинці.

Для оцінки власних можливостей французьке військово керівництво мало відповісти на низку питань. Чи зможе французька армія протистояти німецькій перевазі у повітрі? Як довго чехословацькі війська зможуть чинити спротив Німеччині? Скільки сил та часу знадобиться для прориву «Західного валу»? У разі

прориву німецьких укріплень чи зможуть французькі війська з'єднатися з чехословацькими? На ці питання у військового керівництва не було позитивної відповіді. Генерал Ж. Вюймен, командувач ВПС Франції, заявив, що якщо почнеться війна, через два тижні в небі не буде жодного французького літака. Армія Чехословаччини була чисельною та гарно озброєною і, крім того, могла спиратись на потужні укріплення у Судетській області. Однак після «Аншлюсу» ці укріплення могли бути легко обійдені з Австрії, а німецька перевага у повітрі ще сильніше зменшувала надії чехів на успішний спротив. Нарешті, навіть у разі прориву «Західного валу», розтягнута і віддалена від баз постачання французька армія ризикувала бути розгромлена у південній Німеччині. «Насправді не було підстав припускати, що кампанія, розпочата в 1938 році, була б менш катастрофічною, ніж кампанія 1940 року» [18, с 229]. З огляду на це, ми розуміємо, що французький уряд стояв перед вибором: умиритворити А. Гітлера і досягти ганебного, але все таки миру, чи зважитись на війну, у якій Франція мала значні шанси програти.

Ватро відмітити, що для А. Гітлера Мюнхенська угода не стала перемогою, як її часто намагаються представити. У ході судетської кризи він цілеспрямовано йшов до війни з Чехословаччиною. Військові плани агресії проти Чехословаччини чітко дають зрозуміти, що її метою був повний розгром та ліквідація цієї країни. У своїх працях А. Гітлер вказував, що це є необхідною умовою для перемоги над Францією та подальшого наступу на Схід. З огляду на це, стає зрозуміло, що анексія Судетської області не могла бути кінцевою метою німецької агресії. На думку А. Гітлера у 1938 р. він заклав сприятливі умови для війни з Чехословаччиною. І дійсно, як ми вже писали чехи були дипломатично (нейтралізація Франції «Західним валом», залучення до агресії Польщі та Угорщини) та політично (за допомогою пропаганди) ізольовані від будь-якої допомоги. Спираючись на це, а також на потужні збройні сили та «п'яту колону» серед судетських німців Німеччина мала всі шанси на те, щоб швидко та ефективно розправитися з Чехословаччиною. На думку Г. Вайнберга, А. Гітлер відмовився від війни, зіткнувшись із сумнівами радників, попередженнями про те, що Британія і

Францією все ж таки вступається за чехів, та небажанням Б. Муссоліні вступати у війну [27, с 27]. Саме останній фактор зіграв ключову роль у тому, щоб Мюнхенська угода стала можливою. Сам А. Гітлер розцінював це як серйозну поразку. «Неохоче він задовільнився своїми позірними цілями, а не справжніми амбіціями; тобто, він захопив частини Чехословаччини, прилеглі до Німеччини і населені переважно німцями, але утримався від війни, щоб знищити Чехословаччину і захопити більшу частину країни, як він спочатку планував. У той час як інші вважали Мюнхенську угоду 1938 року ознакою німецького триумфу і символом безвольної згоди на агресію, Гітлер дивився на неї як на жахливе розчарування тоді і як на найбільшу помилку у своїй кар'єрі пізніше» [27, с 27-28].

Все вищезазначене лише підтверджує те, наскільки складними насправді були події 1938 р. і Мюнхенська угода зокрема у контексті європейської політики. Ця складність у повній мірі зумовила і далекосяжні наслідки. Для Чехословаччини Мюнхен став початком кінця. Знаходячись у дипломатичній ізоляції, втративши остаточну підтримку західних держав і свої укріплення на колишньому кордоні з Німеччиною вона могла лише чекати того моменту, коли 15 березня німецькі війська окупують її територію. Парадоксально, але Мюнхенська угода у рівній мірі як відтягнула ці події так і наблизила їх.

Варто відмітити, що в цьому акті агресії, як і в попередніх у 1938 р. Німеччина активно використовувала «п'яту колону», у вигляді словацьких сепаратистів. Взагалі, агресія проти Австрії та Чехословаччини це яскравий приклад гібридної агресії. У політиці нацистської Німеччини вона здійснювалась за наступним алгоритмом: ізолювати країну-жертву, розпочати політичний, військовий або інший тиск на її уряд, активізувати «п'яту колону», розгорнути масштабну пропагандистську кампанію, постійно висувати нові вимоги і, врешті решт, коли уряд цільової держави відмовиться їх виконувати, давши тим самим привід для збройного втручання, розпочати вторгнення. Нацисти не були першими, хто використовував такі методи, але без сумнівів, саме вони перетворили їх на ефективну стратегію агресії.

2.3 Польська криза березня-вересня 1939 р. як привід для початку Другої світової війни

Третій етап у відносинах між західними країнами та нацистською Німеччиною напередодні Другої світової війни охоплює період з березня по вересень 1939 р.. Він пов'язується передусім з кризою навколо приналежності міста Данциг. Політика Німеччини на цьому етапі майже не відрізнялась від 1938 р.. У той же час позиція західних держав зазнала кардинальних змін, що і зумовило той факт, що саме «польська криза» призвела до початку Другої світової війни.

Польсько-німецькі відносини у міжвоєнний період були напруженими. Навіть такі помірковані політики як Г. Штресеман рішуче відмовлялись визнавати наявний кордон між двома державами. Генерал Г. фон Сект, якого називали «батьком рейхсверу», так відносився до цього питання: «Існування Польщі неможливо терпіти, воно несумісне із самою суттю способу життя Німеччини. Польща має зникнути з лиця землі, і вона зникне... Її знищення має бути однією з основних цілей політики Німеччини... Зі зникненням Польщі зникне одна з головних опор Версальського миру — гегемонія Франції» [цит. по 47, с 174]. Після приходу нацистів до влади у Німеччині, відносини між двома країнами стали ще більш напруженими через агресивну риторику А. Гітлера. Незважаючи на підписання в січні 1934 р. польсько-німецького пакту про ненапад, Польща все ще залишалась однією із потенційних жертв нацистської агресії. До вирішення «чехословацької проблеми» А. Гітлер намагався підтримувати ілюзію дружби між Польщею та Німеччиною, однак його зовнішньополітична стратегія, яка передбачувала створення «життєвого простору» на територіях СРСР та сусідніх із ним держав не залишала сумнівів щодо того, що зіткнення між двома державами неминуче.

Дипломатичний тиск на Польщу розпочався ще до повного розчленування Чехословаччини. Незважаючи на те, що нацисти ще не були готові сконцентрувати свої сили проти поляків, вони почали піднімати питання статусу Данцига, яке залишалось головним подразником польсько-німецьких відносин після Першої світової війни. 24 жовтня 1938 р. за сніданком у в Берхтесгадені, І. фон Ріббентроп запропонував польському представнику Гевелю план остаточної угоди між

Польщею та Німеччиною про включення Данцига до складу Райху, причому Польщі там буде забезпечено збереження залізничних та економічних пільг. Крім того, поляки мали погодитись на будівництво екстериторіальної автостради та залізниці через Коридор. В якості компенсації І. фон Ріббентроп згадав про можливість продовження терміну польсько-німецької угоди до 25 років та про гарантію польсько-німецьких кордонів [16, с 483]. Це запустило низку подій, які нагадували аналогічні процеси під час «судетської кризи». Нацисти висунули вимогу включення вільного міста Данцига до складу Райху, свідомо знаючи, що ця вимога неприйнятна. Польський уряд погоджувався лише на забезпечення свободи національного і культурного життя німецького населення міста і попередив Німеччину про те, що Польща згодна вступити в переговори, але не згодна на пропозиції, які висунув нацистський уряд. Так було створено бажану кризу в німецько-польських відносинах.

Поглинання Польщі мало відбуватися поступово. Спочатку, за зразком Австрії та Чехословаччини, її потрібно було відрізати від будь-якої можливої допомоги. Для цього Німеччина і почала наполягати на поверненні їй Данцига — єдиного порту, через який Польща мала вихід до Балтійського моря. Крім того, це б поширило зону німецького впливу на Балтиці до литовського порту Мемель. Відповідно до цього, паралельно з початком переговорів, В. Кейтель підписав секретний наказ, який був розісланий командуванню військово-морським та військово-повітряним флотом, а також командуванню сухопутних сил. У ньому говорилося: «Фюрер наказав: <...> необхідно також вести підготовку до раптового захоплення німецькими військами вільного міста Данцига... Дії будувати з розрахунком на захоплення Данцига швидким ударом, використовуючи сприятливу політичну обстановку. Війна з Польщею до планів не входить» [44, с 101]. У цей момент не вся Чехословаччина була захоплена і тому Німеччина ще не була готова вступити у війну проти Польщі.

5 січня 1939 р. А. Гітлер зустрівся з Ю. Беком. Запис цієї зустрічі повідомляє про подробиці переговорів щодо Данцига. «Пан Бек відповів, що питання Данцига є дуже складною проблемою. Він додав, що пропозиція канцлера не передбачає

достатньої компенсації для Польщі і що не лише політичні діячі Польщі, а й найширші верстви польської громадськості ставляться до цього питання дуже болісно... Канцлер заявив, що міністр може бути цілком спокійним щодо того, що не буде жодних ускладнень обстановки в Данцигу і нічого не буде вжито з метою утруднити становище польського уряду...» [37, с 8-11].

Після остаточного розчленування Чехословаччини Німеччина тепер могла зосередити свою увагу на Польщі, а тому тиск на неї посилювався. 21 березня І. фон Ріббентроп знову зустрівся з М. Липським і у більш різкій формі почав вимагати на виконання попередніх вимог. Рейхсміністр запропонував повернути Данциг Німеччині, а також надати право побудувати екстратериторіальну залізницю та автостраду, які б з'єднали німецьку територію та Східну Пруссію через польський коридор. З німецького боку обіцялось визнати коридор і весь західний кордон Польщі, укласти пакт про ненапад на двадцять п'ять років, підтримувати польські економічні інтереси в Данцигу та «поважати польські інтереси щодо забезпечення незалежності Словаччини» [8, с 260]. Окупація Чехії та створення маріонеткової держави Словаччина створили таку конфігурацію кордонів, за якої німецька армія могла напасти на Польщу із заходу, півдня і півночі. Однак, незважаючи на це, польський посол знову відкинув німецькі вимоги, натомість висловивши занепокоєння новим статусом Словаччини. На його думку, німецький «захист» Словаччини може бути спрямований лише проти Польщі. Таким чином, чергові переговори завершилися нічим. 26 березня польський уряд зробив зустрічні пропозиції: надати спільні польсько-німецькі гарантії статусу Данцига, як вільного міста та розглянути спрощення транзиту через Коридор. Німеччина на ці пропозиції не відповіла. Однак, вже наступного дня, німецька преса почала повідомляти про напади на німців у Коридорі та говорити про «нестерпний терор», якого зазнала німецька меншина. Разом із цим, почала ширитись інформація про великі переміщення німецьких військ до польських кордонів. [8, с 260-261].

На фоні цього, Польща втрачала засоби організації будь-якого опору німецькій агресії. Через два дні після зустрічі І. фон Ріббентропа та М. Липського Литва, поступилась Німеччині Мемелем — іншим ключовим балтійським портом,

через який могла б прийти допомога полякам. Разом із цим, посилювалась і дипломатична ізоляція Польщі. Угорщина та Румунія все сильніше дрейфували у бік союзу з Німеччиною. Щодо допомоги з боку СРСР, то польський уряд досі рішуче відмовлявся пропускати радянські війська на свою територію [2, с 301].

Німецькі вимоги були явно односторонніми, оскільки Німеччина в обмін на Данціг лише обіцяла не забирати інші спірні території Польщі. Зіткнувшись із такою відвертою загрозою своїм суверенітету та територіальній цілісності, Польща зайняла більш жорстку позицію, ніж Австрія або Чехословаччина. Отримавши незалежність внаслідок Першої світової війни ця держава опинилась у складному геостратегічному становищі — між двома диктаторськими режимами, кожен із яких був загрозою польській державності. Лідери Польщі вважали, що для збереження держави, вони мають дотримуватись політики балансування між Німеччиною та СРСР, виключаючи при цьому будь які поступки для них. Саме тому, протягом 20-х-30-х рр. Польща неодноразово, давала зрозуміти, що не поступиться своєю незалежністю і не прийме жодних рішень, які цій незалежності загрожуватимуть. Відповідно до цього, коли Німеччина зажадала від поляків територіальних і транспортних поступок, про які раніше обіцяли не просити, а також наполягла на дотриманні Польщею Антикомінтернівського пакту, Варшава категорично не була готова прийняти всі ці вимоги [27, с 32].

Позиція Польщі змусила А. Гітлера змінити послідовність кроків у його зовнішньополітичній стратегії. Якщо до цього він панував після поглинання Чехословаччини війну із Францією та Британією, то тепер, спочатку, має бути нейтралізована Польща, для того, щоб Німеччина змогла безпечно вести війну на Заході. У іншому випадку німецька армія наражалась би на небезпеку ведення війни на два фронти, чого А. Гітлер усіма силами бажав уникнути. Саме тому, Польща стала пріоритетною ціллю наступної військової агресії Німеччини. Для А. Гітлера було важливо розгромити польську армію до початку осінніх дощів, які б розм'якшили ґрунт і злітно-посадкові смуги, що зробило б реалізацію стратегії блицкригу неможливою. Як зазначає Г. Вайнберг: «Це була б та мила маленька війна, про яку Гітлер відчув, що його обдурили в 1938 році. Пропаганда про бідних

переслідуваних німців у Польщі консолідувала б думку в Німеччині та ізолювала б Польщу від Великої Британії та Франції так само, як подібна пропаганда — іноді з використанням ідентичних історій — була використана в 1938 році» [27, с 33].

Розвиток польської кризи на початковому етапі дійсно у багатьох рисах нагадував аналогічний процес щодо Чехословаччини у 1938 р.. Однак була і низка відмінностей. Якщо у 1938 р. судетська криза була фоном для неперервних переговорів Німеччини з чехословацьким урядом, а також Британією та Францією, то цього раз переговори з Польщею були повністю припинені після відмови останньої прийняти німецькі вимоги. У 1938 р. А. Гітлер опинився у пасці, коли не зміг саботувати переговорний процес і розпочати війну, тому у 1939 р. він доклав максимум зусиль, що не дозволити укладення нової Мюнхенської угоди. Відповідно до цього, з Варшави та Лондона були відкликані німецькі послы. З огляду на це, якщо у 1938 р. приводом до нападу на Чехословаччину мав стати провал переговорів, то тепер «casus belli» мала створити провокація, здійснена німецькими спецслужбами на німецькій території [27, с 34].

Однак головною відмінністю «польської кризи» від «судетської» стала кардинальна зміна позицій західних держав. Політика Великої Британії щодо Німеччини до весни 1939 р. була спірною та об'єктивно неефективною. Вона являла собою невдалу спробу відтягнути неминучу війну з нацистами. Задля цього уряд постійно вагався між поступками та погрозами, переозброєнням та закликами про демілітаризацію. Без сумнівів, окрім геостратегічних міркувань, які ми описували у минулих підрозділах, ключовим фактором, що зумовив політику умиротворення була ілюзія британської громадськості та урядовців щодо справжніх цілей та амбіцій А. Гітлера. «До 1938 року фюрер не почав реалізовувати амбіції Третього Рейху навіть за рахунок своїх менших сусідів і надавав достатньо ознака його бажання уникнути війни, принаймні на даний момент, з будь-якою першокласною європейською військовою силою» [8, с 164-165]. Розчленування Чехословаччини кардинальним чином змінило позицію Великої Британії. Це порушення Німеччиною Мюнхенської угоди показало, що німецька стурбованість долею своїх меншин за кордоном була фальшивкою, покликаною приховати

справжню мету — агресію проти ненімецьких народів. Г. Вайнберг стверджує, що з огляду на це, подальша британська політика перед обличчям можливих дій Німеччини виходила з трьох тверджень. По-перше, війна, розпочата в будь-якій точці Європи, як і попередня, неодмінно пошириться на весь континент. Тому, не було особливої різниці, де Німеччина нападе першою — на Заході чи на Сході — Британія була б втягнута в неї в будь-якому випадку. По-друге, німецьку пропаганду про страждання німецького населення за кордоном тепер слід розглядати як маніпулятивний привід для політики, спрямованої на домінування над усією Європою. Єдине, що могло змінити таке ставлення — відновлення незалежності Чехословаччини. Цілком зрозуміло, що для нацистів це було неприйнятним. По-третє, тверда публічна позиція британського уряду має супроводжуватися заходами із залучення інших союзників на бік Великої Британії. Перш за все, йдеться про укріплення союзницьких відносин із Францією, для чого британському урядові необхідно було чітко продемонструвати, що в разі війни Британія зможе надати суттєву допомогу. Саме в цьому контексті слід розглядати зміну нехтування своїми сухопутними військами і, зокрема, запровадження першого закону про військову повинність. [27, с 38-39].

Подібний «Празький переворот» відбувся і у французькій дипломатії. 17 березня, через день після вступу німецьких військ у Чехію, та ще до того, як Невіл Чемберлен дав сигнал щодо політики твердості, Е. Даладьє заявив Раді міністрів, що «все, що ми можемо робити, це готуватися до війни» [цит. по 18, с 234-235]. Причини, які зумовили такий поворот схожі з тими, що вплинули на позицію Британії. До краху Чехословаччини французьке суспільство хотіло вірити, що межа територіальних зазіхань А. Гітлера обмежується територіями, на яких проживає німецьке населення У зв'язку із все більш очевидним крахом системи колективної безпеки Франція готова була змиритися з територіальними поступками задля недопущення нової війни. Однак, анексія Чехії, де не проживало німецького елемента, дала зрозуміти, що у зоні ризику знаходиться тепер вся територія Європи. «Перед обличчям цієї загрози моральне обурення також супроводжувалося захисним рефлексом» [18, с 235]. Існували і реальні військові та дипломатичні

чинники, які зумовили більш рішучу позицію французького уряду. З військової точки зору французький генералітет менш песимістично оцінював свої сили, особливо військово-повітряні, ніж у вересні 1938 р.. Французька армія могла сподіватися, що Польща зможе протриматись достатньо, щоб осінні дощі та похолодання зупинили німецький наступ, та дали необхідний час для активізації британської допомоги. З дипломатичної точки зору було чітко зрозуміло, що нова Мюнхенська угода була буквально неможливою. «Рішучість поляків не брати участі в будь-якому компромісі залишила перед Францією одну альтернативу: або підтримати їх, або втратити обличчя, не лише морально, а й офіційно не дотримавши свого слова» [18, с 242]. Однак, французький уряд був готовий вступити у війну не задля захисту Польщі, а тому, що він був переконаний, що амбіції А. Гітлера не знають меж і що, якщо Франція залишить своїх союзників, їй незабаром доведеться зіткнутися з прямою агресією без сторонньої допомоги.

Відчуваючи невідворотність нової війни, Велика Британія та Франція діяли швидко, аби продемонструвати свою рішучість до боротьби. 25 березня вони надали гарантії Нідерландам, Бельгії чи Швейцарії у разі збройної агресії проти них з боку Німеччини. 13 квітня аналогічні гарантії отримали Греція та Румунія [37, с 69]. Підтримка останньої яскраво свідчить про підготовку союзників до війни. У разі конфлікту із західними державами Німеччина потребуватиме румунської нафти, яку зможе отримати або прямим захопленням Румунії або тиском на її уряд. Тому, метою гарантії Румунії було зміцнити її проти будь-якого німецького тиску, прямого чи непрямого. 12 травня Велика Британія підписала угоду з Туреччиною, про взаємну допомогу. Для укладення цієї угоди Франція без вагань передала туркам 23 червня 1939 року санджак Александретта, який до цього був частиною Сирії [18, с 235-236].

31 березня Британія запропонувала свої гарантії Польщі, з якою Франція, зі свого боку, мала договір про союз [37, с 62]. Незважаючи на німецький тиск, Ю. Бек 2 квітня приїхав до Лондона. 6 квітня Н. Чемберлен оголосив у Палаті громад, що обидва уряди готові укласти угоду постійного та взаємного характеру, яка замінить тимчасові гарантії, надані британським урядом [37, с 65]. 27 квітня

Н. Чемберлен прийняв рішення про запровадження призову. Він стосувався чоловіків, яким виповнилося двадцять років. Це був серозний символічний жест, який мав величезне значення для Франції і Польщі, а також для інших країн, яким Британія надала свої гарантії.

Повну і однозначну заяву про британську політику зробив лорд Е. Галіфкс 29 червня на щорічній вечері Королівського інституту міжнародних відносин. «Сьогодні ми пов'язані новими угодами про взаємну оборону з Польщею та Туреччиною: ми гарантували допомогу Греції та Румунії проти агресії... Ми знаємо, що якщо безпека та незалежність інших країн зникнуть, наша власна безпека та наша власна незалежність опиняться під серйозною загрозою. Ми знаємо, що якщо ми хочемо зберегти міжнародний правопорядок, ми повинні бути готові боротися за його захист... Німеччина не була оточена, а сама ізолювалася «економічно своєю політикою автаркії: політично політикою, яка викликає постійне занепокоєння інших націй, і культурно своєю політикою расизму» [цит. по 8, с 280]. Варто також відмітити і критику основи нацистської зовнішньої політики, про яку ми згадували у першому розділі: «Примітно, що ця претензія на «життєвий простір» висувається в той момент, коли Німеччина стала імміграційною країною, імпортуючи робітників у великій кількості з Чехословаччини, Голландії та Італії, щоб задовольнити потреби своєї промисловості та сільське господарство, як тоді Німеччина може стверджувати, що вона перенаселена. Бельгія та Голландія, і меншою мірою наші власні острови, вже довели, що тому, що називається перенаселенням, можна запобігти продуктивною працею» [цит. по 8, с 280-281]. Як бачимо, ця промова дала аргументоване та вкрай необхідне обґрунтування напрямам зовнішньої політики Великої Британії та виклик тоталітарним теоріям і критиці.

Вона справила велике враження як за кордоном, так і вдома і консолідувала антинімецькі сили у своїй рішучості протистояти агресії. Наступного дня Е. Галіфкс повідомив польському уряду про те, що настав момент для консультацій між польським, французьким і британським урядами, щоб узгодити їхні плани вчасно. Ю. Бек у своїй відповіді 1 липня порадив утриматися від будь-

якого спільного демаршу на цьому етапі, хоча він прийняв британську точку зору щодо намірів Німеччини. Однак він був «рішуче налаштований не налякатися будь-яким психологічним тероризмом і вчинити необачні дії. Цього ж дня Ж. Бонне вручив німецькому послу ноту, в якій говорилося, що Франція негайно прийде на допомогу Польщі, якщо зміна статус-кво в Данцігу призведе Польщу до війни. 10 липня Н. Чемберлен у Палаті громад підтвердив намір британського уряду підтримати Польщу в протистоянні «односторонньому вирішенню» «данцизького питання, нав'язаного Німеччиною» [8, с 281-282].

У контексті підготовки двох сторін до війни ми не можемо проігнорувати фактор їхніх переговорів з СРСР. І для нацистів і для союзників навіть дружній нейтралітет радянської влади став би серйозною перевагою у майбутньому протистоянні. Радянська позиція на цьому етапі була досить вигідною тому, що радянські лідери мали простір для дипломатичного маневру. Незважаючи на ідеологічний антагонізм між СРСР та західними демократіями, розуміння неможливості форсувати комуністичні революції у Європі змусили більшовиків вдатися до співпраці з капіталістичними державами. У 20-30-х рр. СРСР поступово інтегрувався у систему міжнародних відносин. Значне зрушення на цьому шляху відбулося після захоплення нацистами влади в Німеччині в 1933 р.. А. Гітлер мав намір перекроїти карту Європи, і, зіткнувшись із цим радикальним викликом, радянські лідери все більше почали асоціювати себе з існуючим світовим порядком. Це зумовило те, що Радянський Союз уклав військовий пакт з Францією та Чехословаччиною, а навесні 1934 р. став членом Ліги Націй. До середини 30-х років СРСР був найрішучішим захисником статусу-кво у Європі та прихильником ідей колективної безпеки. Однак, така позиція суперечила інтересам західних демократій, які проводили політику умиротворення. Ідея надати Німеччині більшу роль у європейській системі безпеки задля стримання реваншизму А. Гітлера не могла не викликати підозрілість у радянських лідерів, які побоювались антикомуністичного союзу між Францією, Англією та нацистською Німеччиною. Однак, не лише ця підозрілість зумовила погіршення відносин СРСР та західних держав. На 30-ті рр. припадає період відносного економічного відновлення

Радянського Союзу. По мірі того, як Й. Сталін зміцнював свою позицію, він усе частіше визначав свою країну як велику державу, рівну Британії та Франції, і з власною сферою інтересів у Східній Європі. Для цього СРСР активно брав участь у проекті Східного Локарно і саме цей аспект радянська сторона намагалась просувати під час переговорів із союзниками у 1939 р.. Проте, позиція союзників дала зрозуміти, що вони не бажають задовольняти інтереси СРСР у Східній Європі. «Натомість Сталін звернувся до Гітлера, який був більш ніж готовий задовольнити його бажання за умови надання Німеччині сфери впливу на Сході» [19, с 126].

Англо-радянські переговори почалися 15 квітня і тривали до 21 серпня, коли було підписано пакт Молотова-Ріббентропа. Справедливо по відношенню до обох сторін визнати, що радянський і британський уряди взаємно не довіряли одне-одному. Обидві сторони підозрювали, що інтерес іншого будь-якої форми колективної безпеки був способом уникнення особистої відповідальності за опір німецькій агресії. Безумовно, вони також сумнівалися у військовій силі, внутрішній стабільності та вірності державним зобов'язанням одне-одного. Все це поглиблювалось ідеологічною неприязню та попередньою ворожнечею. Британія все ще побоювалась можливості комуністичних революцій у західноєвропейських країнах, а Радянський Союз мало симпатизував представникам «типового капіталістичного уряду».

Британський уряд запропонував СРСР надати гарантії країнам Східної Європи подібно до тих, як надала Британія [37, с 71]. У відповідь радянський уряд направив 16 квітня ноту, у якій пропонував укладення тристороннього пакту між СРСР, Великою Британією та Францією про взаємодопомогу та спільні гарантії всім країнам, з якими Радянський Союз мав спільний кордон [37, с 72]. Ці пропозиції були вираженням ідеї наркома закордонних справ М. Литвинова про створення всеосяжної системи колективної безпеки. Однак, 3 травня, ще до отримання британської відповіді, його було звільнено із займаної посади, а новим наркомом призначено В. Молотова. Це викликало занепокоєння у західних державах, оскільки М. Литвинов був послідовним прихильником зближення із союзниками та рішучого протистояння німецькій агресії. На нашу думку, це було

вираженням тієї подвійної гри, яку вела радянська дипломатія. Ймовірно Й. Сталін, що політика М. Литвінова не забезпечила безпеки СРСР, а лише наблизила небезпеку війни. З огляду на це, більш вигідним виглядав варіант зближення з Німеччиною, щоб зіткнутися А. Гітлера та союзників у майбутньому конфлікті, з розрахунком на те, що вони таким чином взаємно послаблять та виснажать один одного. Для реалізації цього завдання М. Литвінов був невідповідною кандидатурою. Точно можна стверджувати, що ця кадрова зміна лише добавила складнощів у переговори між СРСР та союзниками.

27 травня були надіслані англо-французькі пропозиції, які відповідали радянським поглядам: розглядалася взаємодопомога, якщо війна вибухне у зв'язку з агресією проти Польщі, Румунії, Греції, Туреччини чи Бельгії [37, с 104]. Однак радянський уряд представили нові вимоги: гарантія мала була поширена на прибалтійські країни і охоплювати також випадки непрямой агресії [37, с 113-115]. Однак їх можна було витлумачити таким чином, що СРСР під приводом захисту країн Прибалтики міг би втрутитись у їхню політику, або ввести війська на їхню територію. Таким чином, політичні переговори зайшли у глухий кут. Натомість, СРСР явно вирішив підпорядкувати укладення політичної угоди переговорам про військову угоду. Як стверджує Ж. Нерсє цьому сприяла пам'ять про франко-радянський договір 1934 р., який ніколи не був підкріплений військовою угодою, а також той факт, що саме військове питання мало вирішити, до якої зі сторін — Німеччини чи союзників — пристане Радянський Союз [18, с 238].

Військові дискусії як такі почалися 13 серпня, коли британські та французькі представники прибули до Москви. Проте і ці переговори виявилися надзвичайно важким із самого початку. Представники Британії та Франції — адмірал Р. Дракс та генерал Ж. Думенк не мали реальних повноважень щоб укласти серйозну угоду. Це викликало незадоволення радянської сторони, яку представляв К. Ворошилов — нарком оборони СРСР. Франція була готова лише до суто оборонної війни, а Британія жодним чином не була готова до будь-якої війни. Саме тому французькі інструкції, які вийшли між 13 і 27 липня, передбачали постачання та ремонт воєнної техніки, постачання сировини, авіаційну підтримку, можливо, у разі

необхідності втручання механізованих частин, але нічого більше. [37, с 157-158]. Крім цього, союзники не були готові детально розкрити подробиці своїх військових планів, як того бажали радянські представники. І Британія і Франція знали про таємні німецько-радянські переговори, а тому боялись, що ці плани можуть потрапити до німців. Однак вирішальним фактором стало, як і у 1938 р., небажання Польщі пропускати радянські війська на свою територію. Без цього, будь-яка серйозна допомога з боку СРСР була неможлива, а сам факт такого відношення з боку Польщі і нездатність західних держав його змінити лише підкріпив недовіру між переговорними сторонами. З огляду на все це, цілком закономірним є той факт, що спроби створення тристоронньої коаліції Великої Британії, Франції та Радянського Союзу у 1939 р. завершилися провалом. Коли 23 серпня 1939 р. І. фон Ріббентроп прибув до Москви, СРСР чітко дав зрозуміти, що віддав перевагу угоді з Німеччиною.

У плануванні німецької агресії проти Польщі Радянський Союз Радянський Союз важливе місце. Беззаперечно, СРСР був такою ж ціллю для нападу, але його черга мала настати пізніше. На даний момент угода з Москвою принесла б Берліну три переваги. По-перше, було б остаточно завершено ізоляцію Польщі. По-друге, видимість німецько-радянського союзу мала б знизити бажання Британії та Франції вступати у війну задля захисту приреченої Польщі. По-третє, це б унеможливило економічну блокаду Німеччини з боку союзників, оскільки тепер вона могла імпортувати все необхідне з Радянського Союзу. «За цих обставин Берлін вітав і відповідав взаємністю на натяки на згоду з боку Москви і розробив економічну і політичну угоду з Радянським Союзом, одночасно просуваючись до війни проти Польщі» [27, с 33]. Для Москви це стало закономірним шляхом після того, як стало зрозуміло, що переговори із союзниками у черговий раз зайшли у глухий кут. Радянський уряд, був переконаний, що ні Британія, ні Франція не будуть воювати, доки на них не нападуть, і не будуть воювати за СРСР. У. Черчилль писав: «Шторм, що збирався, ось-ось мав вибухнути. Росія повинна була подбати про себе» [2, с 316].

Німецько-радянські контакти розпочались майже одночасно із переговорами СРСР та західних держав. 17 квітня 1939 р. посол у Німеччині А. Мерекалов зустрівся з державним секретарем Німеччини Е. фон Вайцзекером з приводу виконання зобов'язань чехословацьких заводів «Шкода» перед СРСР. Ця зустріч стала гарною нагодою прозондувати можливість німецько-радянської угоди. Радянський посол сказав Е. фон Вайцзекеру: «Ідеологічні розбіжності майже не вплинули на російсько-італійські відносини, і вони не повинні стати каменем спотикання і для Німеччини. Радянська Росія не використовувала нинішні тертя між Німеччиною і західними демократіями проти себе і не бажає цього робити. Для Росії не існує жодної причини, чому вона не повинна жити з Німеччиною на нормальних засадах. І з нормальних, відносини можуть ставати все кращими і кращими» [17]. Звільнення М. Литвинова з посади наркома закордонних справ і заміна його В. Молотовим створила нові сприятливі умови, для німецько-радянського зближення. З німецької сторони цю лінію просував німецький посол у Москві граф Шуленбург — прихильник дипломатії О. фон Бісмарка, яка полягла у дружніх відносинах Німеччини і Росії. 20 травня В. Молотов та Шуленбург зустрілися з приводу підписання економічної угоди. Під час зустрічі радянський нарком заявив, що підписання такої угоди можливе лише у тому випадку, якщо для них будуть створені необхідні «політичні основи» [17].

Невдалі переговори з Британією та Францією переконали Й. Сталіна у необхідності укладення угоди із Німеччиною. 19 серпня він повідомив про це Політбюро. 22 серпня К. Ворошилов заявив Ж. Думенку: «Питання військової співпраці з Францією витало в повітрі кілька років, але так і не було вирішене. Торік, коли гинула Чехословаччина, ми чекали сигналу з Франції, але його не було... Французький і англійський уряди надто довго затягували політичні та військові дискусії. З цієї причини не можна виключати, що певні політичні події можуть відбутися» [37, с 329-332]. Цього ж дня, І. фон Ріббентроп прибув до Москви.

Розмова І. фон Ріббентропа та Й. Сталіна дала зрозуміти, що угода буде укладена без проблем і дуже швидко. Обидві сторони домовились поділити Польщу

і узгодили відповідну демаркаційну лінію. Щодо Прибалтики, І. фон Ріббентроп отримав інструкцію запропонувати річку Двіну як новий кордон між Німеччиною та СРСР. Це залишало Естонію Радянському Союзу, Литву — Німеччині, а Латвія мала бути розділена. Проте Й. Сталін настояв на передачі йому всієї Латвії і І. фон Ріббентроп, який отримав інструкції від Гітлера піти на значні поступки на переговорах, погодився. Увечері 23 серпня, пакт про ненапад між Німеччиною та СРСР був офіційно укладений. Відповідно до нього СРСР та Німеччина зобов'язались не чинити протек одне одного будь-яких актів агресії і не вступати в блоки, спрямовані проти одного з підписантів. Обидві сторони домовилися також підтримувати постійні контакти і вирішувати всі суперечки шляхом взаємного обговорення чи арбітражу. Договір укладався на 10 років з автоматичним продовженням ще на 5 років, якщо жодні зі сторін не денонсує його за рік до завершення строку дії [17]. Більш важливим був таємний протокол до цієї угоди. Згідно із ним, Фінляндія, Естонія та Латвія переходили у сферу впливу СРСР, а Литва — Німеччини. Бессарабія також відходила до радянської сфери впливу. «Питання про те, чи інтереси обох сторін роблять бажаним збереження незалежної польської держави і як таку державу слід обмежувати, можна остаточно визначити лише в ході подальших політичних подій. У будь-якому випадку обидва уряди вирішать це питання шляхом дружньої угоди» [17]

Ця угода є прикладом дипломатичного прагматизму, який зробив можливою домовленість між двома непримиреними ідеологічними ворогами. Обидва диктатори усвідомлювали, що цей пакт є лише засобом для досягнення своїх цілей. Для А. Гітлера вона усунула проблему війни на два фронти і зробила можливим розбиратися із своїми ворогами «по одному». Для Й. Сталіна ця угода була необхідна для того, щоб виграти час. Він не довіряв нацистам і знав, що рано чи пізно СРСР та Німеччина зіткнуться, а тому вкрай важливо, щоб Радянський Союз увійшов у цей конфлікт у якомога вигідних для себе умовах. Пакт Молотова-Ріббентропа давав радянській армії час на підготовку та переозброєння, можливість приєднати Країни Балтії та східні території Польщі, тим самим відсунувши західний кордон. Крім того, перспектива тривалої війни між західними

державами та Німеччиною також була вигідною для СРСР. З огляду на це, ми погоджуємося із твердженням У. Черчилля про те, що «якщо їхня (А. Гітлера та Й. Сталіна — прим.) політика була холоднокровною, то на даний момент вона також була значною мірою реалістичною» [2, с 339].

Повертаючись до безпосередньої підготовки Німеччини до війни, варто також звернути увагу на позицію Італії у цьому питанні. Б. Муссоліні все сильніше схилився до союзу з А. Гітлером, однак, у той же час, розумів, що це втягне його у війну із Британією та Францією. Він чітко усвідомлював, що італійська армія не готова до такого масштабного конфлікту. Г. Чіано у своєму щоденниковому записі від 6 серпня 1939 р. прямо писав: «Ми (Б. Муссоліні та Г. Чіано — прим.) обговорювали наше становище. Ми дійшли висновку, що повинні знайти з нього якийсь вихід. Наші золоті резерви знижено майже до нуля, а ми ще далекі від закінчення своєї військової підготовки. Якщо настане криза, ми воюватимемо, аби тільки врятувати свою «честь» [35, с 15]. З огляду на це Б. Муссоліні намагався утримати лідера нацистів від розв'язування війни. Так було під час «судетської кризи», коли Мюнхенська угода стала можливою саме завдяки зусиллям італійського дуче. А. Гітлер, як ми зазначали у попередньому підрозділі, був дуже незадоволений тим, що його змусили піти на підписання цієї угоди, а позиція Італії особливо розчарувала його. Незважаючи на це, поглиблення союзницьких відносин між двома країнами тривало. 22 травня 1939 р. Німеччина та Італія підписали «Сталевий пакт». У статті 3 цього договору зазначалось, що «коли б, незважаючи на бажання й прагнення договірних сторін, сталося так, що одна з них виявилася втягнутою у воєнні ускладнення з однією чи кількома державами, інша договірна сторона, як союзниця, стане негайно на її бік і підтримає її всіма своїми військовими силами на суходолі на морі та в повітрі» [цит. по 38, с 209]. Таким чином, Італія виявилась юридично зобов'язаною вступити у наступну війну, яку розв'яже Німеччина. Однак, коли під час зустрічі А. Гітлера та Г. Чіано 12 серпня лідер нацистів наголосив на необхідності розпочати військові дії з Польщею та західними країнами, італійський міністр намагався переконати його утриматися від негайних дій. Він сказав А. Гітлеру, що Італія розраховує на підготовку до

конфлікту протягом двох або трьох років. «Якщо неможливо уникнути конфлікту в найближчому майбутньому, то дуче, як сказав Чіано, буде, звичайно, на боці Німеччини, Але, з іншого боку, він з різних причин вітав би, щоб конфлікт був відкладений на більш пізній час» [44, с 115]. Очевидно, що це було зізнанням у власній слабкості, що не могло не розчарувати А. Гітлера. Однак, якщо у 1938 р. така позиція Італії змусила лідера нацистів відмовитись від нападу на Чехословаччину, то на даний момент, він був не готовий знову піти на таке приниження.

Наступного дня після підписання Сталевого пакту А. Гітлер провів нараду зі своїми начальниками штабів. На цій зустрічі він остаточно сформулював мету війни з Польщею. «Поляк не є «додатковим ворогом». Польща завжди буде на боці наших супротивників. Незважаючи на договори про дружбу, Польща завжди мала таємний намір використати будь-яку можливість, щоб завдати нам шкоди. Данциг взагалі не є предметом суперечки. Йдеться про розширення нашого життєвого простору на Сході та забезпечення наших продовольчих запасів. Тому не може бути й мови про те, щоб пощадити Польщу, і нам залишається рішення: напасти на Польщу при першій же нагоді. Ми не можемо очікувати повторення чеського випадку. Буде війна. Наше завдання - ізолювати Польщу. Успіх ізоляції буде вирішальним» [цит. по 2, с 325-326]. На цій же нараді А. Гітлер остаточно прийшов до висновку, що укладення союзу з Великою Британією, або утримання її від війни стало неможливим. «Я сумніваюся в можливості мирного врегулювання з Англією. Ми повинні готуватися до конфлікту. Англія бачить у нашому розвитку основу гегемонії, яка послабить її. Отже, Англія є нашим ворогом, і конфлікт з Англією буде боротьбою не на життя, а на смерть... Ми повинні спалити наші човни, і це вже не питання справедливості чи несправедливості, а питання життя чи смерті для вісімдесяти мільйонів людей. Збройні сили чи уряд кожної країни повинні прагнути до короткої війни. Уряд, однак, також повинен бути готовим до війни тривалістю десять чи п'ятнадцять років. п'ятнадцятирічної тривалості... Якщо Голландія і Бельгія будуть успішно окуповані і утримані, а Франція також буде розгромлена, фундаментальні умови для успішної війни проти Англії будуть забезпечені» [цит.

по 2, с 326]. Як бачимо, на цей момент А. Гітлер вже остаточно зрозумів, що майбутня війна не стане швидкою розправою над Польщею, а натомість переросте у загальноєвропейське протистояння.

22 серпня А. Гітлер виступив у Обельзальцберзі зі зверненням до верховного командування Вермахту. Цей виступ яскраво демонструє справжню мету А. Гітлера у майбутній війні з Польщею. «Кожен повинен мати на увазі, що ми твердо вирішили від початку боротися проти західних держав... Насамперед буде розгромлена Польща. Мета – знищення живої сили, а не захоплення якоїсь певної географічної лінії. Якщо війна навіть вибухне на Заході, розгром Польщі буде головною метою... Я дам пропагандистський привід для початку війни. Не важливо, буде він правдоподібним чи ні. Переможця потім не питатимуть, чи казав він правду. Починаючи і ведучи війну, треба пам'ятати, що не право, а перемога мають значення... Нам нема чого боятися блокади. Схід постачатиме нас зерном, худобою, вугіллям, свинцем і цинком. Це буде велика війна, яка вимагатиме великих зусиль. Я тільки боюся, що в останню хвилину якась свиня запропонує свої послуги для посередництва. Політична підготовка вже проводиться. Започатковано підрив англійської гегемонії. Тепер після того, як я провів політичну підготовку, розчищено шлях для солдатів» [11, с 665].

25 серпня британський уряд підписав офіційний договір з Польщею, підтверджуючи вже надані гарантії. Сподівалося, що цей крок дасть найкращий шанс для врегулювання шляхом прямих переговорів між Німеччиною та Польщею перед лицем того факту, що якщо це не вдасться, Британія підтримає Польщу. Під час Нюрнберзького процесу Г. Герінг заявляв: «Того дня, коли Англія дала свої офіційні гарантії Польщі, фюрер подзвонив мені по телефону і сказав, що він зупинив заплановане вторгнення до Польщі. Тоді я запитав його, чи це лише тимчасово, чи назавжди. Він сказав: «Ні, я повинен подивитися, чи зможемо ми усунути британське втручання»» [цит. по 2, с 341-342].

А. Гітлер правильно розумів, що без впевненості у британській підтримці французи не виступлять проти Німеччина, а тому лідер нацистів надсилав до Лондона послання із широким списком обіцянок та пропозицій. Він пропонував

перспективу захисту Британії від будь-якого ворога на континенті, обіцяв не висувати територіальних вимог на Заході, поміркованість у колоніальних домаганнях та угоду про обмеження озброєнь. «Так само, як у березні 1936 року порушення Локарнського договору 1925 року, єдиного оборонного союзу Німеччини з Англією, супроводжувалося широким спектром німецьких обіцянок і пропозицій, які можна було обговорювати, поки німецькі війська йшли на Захід для ремілітаризації і зміцнення Рейнської області - і всі вони були порушені або відкликані після того, як виконали свою функцію, - так само і тепер довгий список спокусливих наживок мав бовтатися перед очима британців, коли німецькі війська йшли на схід до Польщі» [27, с 36-37].

Прем'єр-міністр Франції Е. Даладье готовий був радше піти у відставку, ніж взяти участь у другому «Мюнхені». Аналогічної думки дотримувався і Н. Чемберлен. Крім того, британський парламент ніколи не дозволив би нових спроб подібних переговорів після захоплення Німеччиною Чехословаччини. «Безумовно, ніхто в Лондоні не був зацікавлений у вивченні нового пакету обіцянок майбутньої гарної поведінки від німецького диктатора, який порушив більшість своїх попередніх обіцянок, перебував у процесі порушення ще кількох, а тепер пропонував захистити Британську імперію від свого італійського союзника, партнера по Антикомінтернівському пакту з Японією та від свого новоспеченого радянського друга [27, с 46].

А. Гітлер все ще сподівався, що Велику Британію та Францію вдасться утримати від вступу у війну на боці Польщі. В його інтересах було вступити у конфлікт із ними у зручний для нього час, не наражаючись на ризик затяжної війни на два фронти. «Якби протягом часу, необхідного для польської кампанії, Лондон і Париж були заклопотані надією на нові угоди, можливість будь-якої небезпеки для Німеччини на Заході можна було б усунути, поки вона сама не буде готова завдати удару» [27, с 36]. Саме тому, 31 серпня, за день до початку війни, А. Гітлер надіслав нові послання до Лондона і Парижа, очікуючи, що вони будуть отримані і обговорені наступного ранку, тобто тоді, коли німецьке вторгнення в Польщу вже розпочнеться. У той же день, А. Гітлер остаточно затвердив «Директиву № 1 про

ведення війни». У ній він зазначив: «Тепер, коли всі політичні можливості мирного вирішення ситуації на східному кордоні, яка є нестерпною для Німеччини, вичерпано, я вирішив вирішити питання силою» [44, 127]. Напад на Польщу мав бути здійснений згідно з планом «Вайс» 1 вересня у 04:45. Варто відмітити, що у цій директиві А. Гітлер знову вказав, що важливо, «щоб відповідальність за початок бойових дій однозначно лежала на Англії та Франції» [44, 127]. Тому на західному кордоні німецькі війська не мали вести жодних наступальних дій.

1 вересня німецьке вторгнення у Польщу розпочалось. Британський уряд, відповідно до своїх домовленостей надіслав Німеччині ультиматум з вимогою припинити агресивні дії та вивести війська з польської території. Німецька сторона не відповіла на ці вимоги, Останню спробу припинити війну здійснив Б. Муссоліні. Він все ще відчайдушно намагався уникнути втягнення Італії у конфлікт. 3 вересня він надіслав А. Гітлеру послання, у якому пропонував: 1) перемир'я, яке залишить військові частини там, де зараз перебувають; 2) скликання конференції протягом двох-трьох днів; 3) вирішення польсько-німецької суперечки, яке за нинішнього становища, безсумнівно, сприятиме Німеччині [12, с 464-465]. А. Гітлер у відповідь надіслав Б. Муссоліні листа, у якому писав, що «нинішня ситуація надає більш сприятливі можливості для опору» [12, с 465]. Таким чином, 3 вересня, втративши всі можливості для врегулювання кризи, Британія та Франція оголосили війну Німеччині.

Таким чином, «польська криза» березня-вересня 1939 р. стала приводом для початку Другої світової війни. Це стало можливим, внаслідок трьох ключових чинників. Першим із них, був провал політики умиротворення, яка передбачала, що А. Гітлер задовольниться приєднанням Австрії та Судетської області до Німеччини і відмовиться від своїх агресивних планів. Хибність цієї ідеї, доведена окупацією Чехословаччини та тиском на Польщу, зумовила другий чинник — зміну позицій Британії та Франції, які відтепер готові були воювати з Німеччиною, а не потурати їй агресії. Третім чинником можна вважати провал переговорів союзних держав із СРСР, що унеможливило створення потужного антинімецького союзу. Всі ці чинники стали наслідками низки дипломатичних помилок і поразок західних

держав, які намагаючись уникнути війни в Європі створили необхідні передумови для її початку.

РОЗДІЛ III. АНАЛІЗ ПОЛІТИКИ УМИРОТВОРЕННЯ У ШКІЛЬНОМУ КУРСІ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

3.1 Висвітлення політики умиротворення у шкільному курсі всесвітньої історії та методичні рекомендації для викладання теми

Проблема політики умиротворення є вкрай важливою при вивченні шкільного курсу історії у 10 класі. Без розуміння її причин, передумов та особливостей впровадження неможливо повністю зрозуміти всю складність міжнародної ситуації у Європі, що склалася після Першої світової війни і яка, врешті рещт, призвела до початку нового масштабного конфлікту. Знаменитий військовий теоретик К. Клаузевіц казав, що «війна — це продовження політики іншими засобами». Виходячи з цього, якщо ми хочемо сформулювати в учнів ґрунтовне розуміння всіх аспектів Другої світової війни, ми маємо звернути пильну увагу на аналіз політики умиротворення в шкільному курсі. Це цілком відповідає тим освітнім стандартам, що ставить перед собою сучасна історична освіта України. Так, навчальна програма з всесвітньої історії та історії України відзначає, що завданнями історичної освіти у старшій школі є зокрема набуття системних знань про факти, події, явища і тенденції у світі ХХ-ХХІ ст., а також розвиток історичного та критичного мислення в учнів [40]. Не варто також забувати про компетентнісний підхід до освіти, тобто орієнтацію на розвиток історичних компетентностей, таких як хронологічна, просторова, інформаційна, логічна та аксіологічна. Для нас особливо важливими є останні дві. Без глибокого вивчення всіх аспектів розвитку міжнародних відносин у 30-х рр. ХХ ст., вираженням яких є політика умиротворення, неможливо побудувати причинно-наслідкові логічні зв'язки між фактами та явищами, а також дати повну оцінку персоналіям та їхній діяльності. Таким чином, з огляду на сучасні освітні стандарти, глибокий аналіз політики умиротворення набуває особливо важливого значення у шкільному курсі всесвітньої історії.

Перш за все слід сказати, що сучасні освітні стандарти, встановлені Міністерством освіти і науки України для всесвітньої історії передбачають

детальний розгляд проблеми політики умиротворення в контексті вивчення передумов Другої світової війни. Відповідно до навчальної програми з всесвітньої історії та історії України для 10-11 класів зміст навчально-пізнавальної діяльності при вивченні даної проблеми складають такі питання: політика «умиротворення» агресора, задоволення територіальних претензій Німеччини: «аншлюс» Австрії та Мюнхенська угода. У результаті навчально-пізнавальної діяльності учні мають розуміти сутність, причини, наслідки політики «умиротворення» та її роль у наблизенні Другої світової війни та оцінювати політичну позицію та діяльність європейських лідерів в умовах назрівання війни. Окремо слід відмітити такі необхідні для засвоєння учнями аспекти як зумовленість зовнішньополітичних пріоритетів провідних країн світу суперечностями Версальсько-Вашингтонської системи та наслідки порушення міжнародного права під приводом «захисту співвітчизників» в країнах Європи [40, с 67-68]. Вони забезпечують формування в учнів стійких причинно-наслідкових зв'язків та вміння виявляти закономірності між схожими подіями та процесами. Загалом, можна позитивно оцінити ступінь вивчення політики «умиротворення», передбачений навчальною програмою Міністерства освіти і науки України.

Схожої оцінки ми дотримуємось і щодо українських підручників з всесвітньої історії. Аналіз їхнього змісту дозволяє сказати, що політика умиротворення висвітлена на достатньому рівні. Як приклад, візьмемо підручники за авторством О. Гісема та О. Мартинюка з всесвітньої історії для 10 класу, стандартного та профільного рівня. Преш за все, слід відмітити, що підручники обох рівнів передбачають виокремлення окремої теми «Політика «умиротворення» агресора та її крах». Автори підручників висвітлили причини політики західних держав, серед яких назвали пацифістські настрої громадськості Британії та Франції, а також загострення взаємного суперництва між цими країнами в пошуках шляхів подолання економічної кризи. Відмічено також, що лідери західних країн спочатку не розглядали прихід А. Гітлера до влади та його перші кроки як серйозну загрозу. Автори послідовно висвітлили головні результати політики «умиротворення»: «аншлюс» Австрії та Мюнхенську угоду. Зазначено, що цей курс

Британії та Франції врешті решт зазнав краху внаслідок того, що А. Гітлер не відмовився від своїх агресивних намірів у Європі [34, с 119-121; 33, с 154-157]. Загалом, можна стверджувати, що у підручниках обох рівнів висвітлена більшість аспектів, необхідних для засвоєння учнями теми політики умиротворення.

Незважаючи на нашу позитивну оцінку навчальної програми та підручників, ми можемо виокремити і проблеми, які заважають якісному та ґрунтовному засвоєнню зазначеної теми. Вони зумовлені тим, що низка важливих аспектів або недостатньо висвітлені, або взагалі ігноруються. На нашу думку, без них неможливий повний аналіз політики умиротворення та адекватна оцінка цього явища.

Першим аспектом, який на нашу думку недостатньо висвітлений у шкільному курсі всесвітньої історії, є причини політики «умиротворення». Як ми відмітили вище, автори підручників зазначають про фактор громадської думки та про суперечності між Британією та Францією у питаннях пошуку шляхів виходу з економічної кризи [34, с 119; 33, с 154-155]. У той же час ігнорується той факт, що ця політика була зумовлена також Версальською системою, результатом якої стала неможливість Франції забезпечити свою безпеку після війни та виникнення взаємної недовіри між британським та французьким урядами. Не менш важливим, на нашу думку, є ігнорування того факту, що пасивна та поступлива позиція західних демократій була викликана в першу чергу їхньою військовою слабкістю та нездатністю реально протистояти агресивним намірам Німеччини. Без врахування цього аспекту, звертаючи увагу лише на пацифізм та пасивність британських та французьких політиків, у учнів формуватимуться неправильні причинно-наслідкові зв'язки та оцінки щодо мотивів політичних діячів. Таким чином, це заважатиме адекватному розвитку логічної та аксіологічної компетентностей.

Другим аспектом, який, на нашу думку, недостатньо висвітлений є зіставлення зовнішніх політик західних демократій та нацистської Німеччини. У контексті цього, недостатньо уваги звертається на той факт, що всупереч позиції західних демократій, які йшли на примирення із Німеччиною, лідери останньої реалізовували послідовний план агресії з метою розв'язати нову масштабну війну.

Крім цього, доцільно продемонструвати, як нацисти сприймали політику умиротворення і як це вплинуло на її крах. Це необхідно для остаточного розуміння помилковості цієї політики і правильних оцінок щодо неї. Вивчення цього аспекту передбачає широке залучення історичних джерел та роботу учнів із ними, що є корисним для розвитку інформаційної компетентності.

Також, у межах цього аспекту важливо буде висвітлити те, як нацистський уряд використовував методи гібридної агресії для підкорення Австрії та Чехословаччини. Вище ми зазначали, що навчальна програма передбачає засвоєння учнями проблеми порушення міжнародного права під приводом «захисту співвітчизників» в країнах Європи. У нашому дослідженні ми цілеспрямовано детально звернули увагу не лише на факт використання судетських німців, як «п'ятої колони» проти Чехословаччини, але й на такі дії Німеччини як політичний, військовий та економічний тиск на своїх жертв, послідовне висування жорстких вимог для отримання приводу для збройної агресії, широку пропагандистську кампанію а також на те, як нацисти намагалися маскувати свої справжні цілі мирними намірами. Ми вважаємо, що все це доцільно висвітлити у шкільному курсі для поглибленого розуміння учнями того, що таке гібридна агресія та які заходи їй притаманні. Крім того, це є важливим для розвитку логічної компетентності.

Останнім аспектом, який на нашу думку заслуговує вивчення, є більш детальне висвітлення того, чому політика умиротворення врешті решт зазнала краху. Так, у підручнику за авторством О. Гісема та О. Мартинюка щодо цього читаємо наступне: «Однак узимку 1938-1939 рр. лідери Англії та Франції зрозуміли, що помилялися... У суспільній свідомості стався злам. Від урядів вимагали рішучості у ставленні до Німеччини» [33, с 156-157]. Таким чином, причиною краху політики умиротворення називається зміна громадської думки та позиції політичних лідерів. Це твердження правильне, але лише частково. Натомість повністю ігнорується той факт, що своїми діями Німеччина змінила баланс сил у Європі, чим занепокоїла Британію, та почала все сильніше загрожувати безпеці Франції. Таким чином, ігнорується важлива причина відміни

політики умиротворення — пряма загроза Німеччини інтересам Британії та Франції. Це, у свою чергу, заважає правильній оцінці наслідків політики умиротворення та мотивів дій британських та французьких лідерів.

Отже, для якісного та ґрунтовного аналізу політики умиротворення у шкільному курсі і для забезпечення розвитку логічної, аксіологічної та інформаційної компетентностей учнів необхідне висвітлення вищезазначених аспектів. Це вимагає розробки чіткого плану уроку з їх урахуванням, правильного підбору історіографії та історичних джерел, а також доцільних форм роботи учнів на уроці. Нижче ми наведемо декілька методичних рекомендацій, як можуть стати в нагоді для учителів, а також наведемо приклад уроку, який має забезпечити якісний та ґрунтовний аналіз політики умиротворення.

Окреслення методичних рекомендацій ми почнемо з того, що визначимося із тим, як включити нові аспекти до планування уроків. Першим варіантом є органічне включення їх до стандартного уроку з теми «Політика «умиротворення» агресора та її крах» або «Передумови Другої світової війни». Другий варіант передбачає висвітлення цих аспектів на практичному занятті «Міжнародні відносини в другій половині 1930-х рр. у світлі історичних джерел», яке рекомендує Міністерство освіти і науки України у навчальній програмі [40, с 68]. Перевагою другого підходу є те, що він зорієнтований на більш активне залучення учнів у здобуття нових знань через практичну роботу із джерелами. Завдяки цьому ми можемо ефективно формувати всі означені нами вище компетентності — логічну, аксіологічну та інформаційну. Тому, саме для такого практичного заняття ми окреслимо методичні рекомендації.

Обраний нами тип уроку передбачає широке залучення історичних джерел. Також, варто відмітити, що для сучасної історичної освіти важливо формувати аналітичні здібності та критичне мислення учнів, розвивати їхню здатність встановлювати причинно-наслідкові зв'язки та розвивати історичні компетентності. Ці цілі можуть бути досягнуті лише за умови широкого використання історичних джерел на уроках та активної участі учнів у роботі з ними. Тому важливо визначити критерії вибору відповідних джерел, викласти рекомендовані методи роботи з ними

та подати приклади джерел, які можна використовувати при аналізі політики умиротворення.

Щодо критеріїв вибору необхідних джерел, ми вважаємо за доцільне використовувати критерії, які запропоновані Т. Ковбасюк. Згідно з ними, джерело, обране для використання на уроці, повинно бути інформативним і містити основні факти та події. Воно повинно відповідати цілям і завданням навчання історії, бути цікавим і зрозумілим для учнів, сприяти викликуванню емоційної реакції, сприяти актуалізації історичних знань, конкретизувати представлення учнів про різні історичні події, процеси та явища. Також важливо, щоб джерело освічувало різні аспекти певних подій та процесів, а також сприяло розвитку пізнавальних навичок і вмінь учнів [41]. Ці критерії спрямовані на максимально ефективне використання історичних джерел у процесі навчання і, отже, можуть служити основою для вчителів.

Визначившись із критеріями підбору історичних джерел, слід зазначити, якого типу документи доцільно використовувати на уроках із зазначеної теми та навести конкретні приклади. Основний масив джерел, до якого має звернутися вчитель представлений матеріалами Нюрнберзьких процесів. Це найбільша база історичних документів із зазначеної тематики. Документи процесів можна знайти у двох виданнях: радянському «Нюрнбергский процесс. Сборник материалов в 8-ми томах» та американському «Nazi Conspiracy and Agression». Робота з першим виданням буде зручнішою для вчителів, оскільки необхідні джерела зручно структуровані за тематичними блоками у хронологічному порядку, а тому з 8-ми томів знадобляться лише другий та третій. Однак американське видання представляє собою більш повне зібрання документів, більшості з яких немає у радянському. Мінусом може бути мовний бар'єр, оскільки ці документи наявні лише на англійській мові, однак сучасні перекладальні технології, такі як Google Translate та DeepL, на гарному рівні перекладають англійські тексти на українську мову. Матеріали Нюрнберзького процесу надають доступ до джерел різного типу, які доцільно використати під час уроків. Це промови А. Гітлера, плани агресій проти Австрії, Чехословаччини та Польщі — «Отто», «Грюн» та «Вайс» відповідно,

інструкції та розпорядження Вермахту, показання свідків та підсудних, записи бесід, зустрічей та нарад тощо. Без сумнівів, всі ці документи є необхідними при висвітленні другого аспекту, визначеного нами. Іншим корисним виданням документів є «Документы кануна Второй мировой войны 1937-1939». Воно складається з двох томів і включає в себе джерела хронологічного періоду листопад 1937 — вересень 1939 рр.. Представлені документи повністю зосереджені на дипломатії періоду політики умиротворення і являють собою записи зустрічей та нарад, особисті листи, інструкції послам, дипломатичні ноти, міжнародні договори тощо. Цей масив джерел необхідний для висвітлення першого та третього аспектів політики умиротворення.

Слід також згадати про особові джерела. Перш за все мова йде про ґрунтовні праці сучасників описуваних подій. Це спогади британського прем'єр-міністра У. Черчилля «The Gathering Storm» та американського журналіста В. Ширера «Зліт та падіння Третього Рейху». Ці праці важливі не лише через те, що демонструють погляд людей, які безпосередньо брали участь в описуваних подіях чи спостерігали за ними, але й тим, що автори використовували цінні першоджерела, часто наводячи їх прямо у тексті. Для висвітлення нацистської агресивної зовнішньополітичної стратегії необхідне використання праць лідера нацистів А. Гітлера «Моя боротьба» та «Друга книга». Для аналізу мотивів головного архітектора політики умиротворення у нагоді стане праця К. Файлінга «Життя Невіла Чемберлена», яка засновується переважно на щоденникових записах британського прем'єр-міністра. Останнім особовим джерелом можна використати спогади австрійського канцлера К. фон Шушніга, яка стане корисною при висвітленні гібридних методі агресії проти Австрії.

Останнім видом історичних джерел, які можна використовувати на уроках із зазначеною тематикою, є ілюстративні ресурси. Вони, насамперед, включають у себе портрети видатних особистостей, фотографії, зняті під час конкретних історичних подій і карикатури. Зразки ілюстративних джерел можна знайти серед матеріалів Нюрнберзьких процесів та вільно доступних ресурсів. При вивченні теми, пов'язаною з дипломатією, а також міжнародними та територіальними

змiнами неможливо обiйтися без iсторичної карти. У контексті політики умиротворення карта необхідна для демонстрації того, як нацистська Німеччина приєднувала до свого складу нові території, здійснюючи агресію проти Австрії та Чехословаччини, а також аналізу того, як ці територіальні загарбання змінювали баланс сил у Європі. Завдання зображальних джерел в контексті зазначеної теми має дві основні функції. По-перше, вони допомагають візуалізувати навчальний матеріал і роблять його більш зрозумілим для учнів. По-друге, ці ресурси розширюють спектр активних методів навчання, які можуть бути використані на уроках.

Визначившись із типами історичних джерел, можна переходити до окреслення форм роботи учнів з ними. Для організації роботи з писемними джерелами доцільно використовувати методику поетапного аналізу джерела. Вона полягає у тому, що учні ознайомлюються з уривком певного джерела та аналізують його відповідаючи на запитання. Передбачено наступні запитання: 1) Звідки взято уривок з джерела та до якого типу писемних джерел він належить? 2) Коли та де було створено даний документ? 3) Хто був автором документа? До якої соціальної групи він належав? 4) Якими були ймовірні обставини створення джерела? З якою метою воно було створене? 5) Про які події йдеться в джерелі? 6) Як автор ставиться до подій, описаних в джерелі? Чи є підстави підозрювати його в упередженості до подій або постатей. Якщо так, то до яких саме подій чи постатей? Чим можна пояснити таке ставлення автора? 7) Порівняйте ставлення автора джерела та автора вашого підручника до висвітлених подій. У чому відмінність між цими джерелами інформації? 8) Які ідеї автор джерела прагнув донести до нащадків? 8) У чому цінність джерела саме для вас? [31]. Також, враховуючи те, що зазначена тема вивчається у 10-11 класах, тобто класах старшого шкільного віку, доцільно використати метод послідовно-текстуального вивчення джерела, у більшій мірі акцентований на логічно-послідовну роботу, яка виражається у наступному алгоритмі дій учнів: 1) виявлення і обробка основних ідей джерела; 2) аналіз авторських питань; 3) аналіз подій, фактів та персоналій; 4) співставлення історичного досвіду з дійсністю (вибір із джерела конкретного прикладу для

аналізу, підбір аналогів з історії, пошук того, у чому і як ці аналоги набули розвитку в сучасних умовах, роздуми над можливою реалізацією історичного досвіду у сьогоденні) [48].

Робота з портретними зображеннями в основному полягає у визначенні зображеного діяча і наведення історичних відомостей про нього. Для цього може бути використана наступна пам'ятка: 1) Уважно ознайомтесь із документом; 2) Яку історичну постать зображено? 3) Хто вона за походженням? 4) Коли жила і працювала дана особа? 5) Чим відома ця постать? [42]. Однак у більшій мірі зображувальні джерела доцільно використовувати як наочний матеріал у поєднанні з викладом навчального матеріалу. Виключенням є карикатури. Карикатури, у контексті даної теми, є демонстрацією погляду сучасників подій на суть політики умиротворення та її хибність. Практична робота з історичною картою полягатиме у визначенні територіальних змін у Європі внаслідок політики умиротворення та оцінці їх впливу на міжнародне становище та баланс сил.

Особливу увагу слід приділити інтерактивним методам навчання, оскільки саме в поєднанні з ними досягається найкращий результат використання історичних джерел. Під час проведення практичного заняття з даної теми можна використовувати стандартні методи, такі як робота в групах, обговорення проблеми в загальному колі учнів та дискусія. Один з ефективних методів для розвитку в учнів навичок висловлювання власної думки і формування аксіологічної компетентності — це метод «Займи позицію». У контексті даної теми вчитель може поділити учнів на групи, які будуть захищати протилежні твердження щодо мотивів лідерів західних демократій при реалізації політики умиротворення. У цьому контексті також буде доцільним використання історичних карикатур. Крім того, можна згадати такі методи, як «Коло ідей», який можна успішно використовувати при роботі з джерелами, та «Мозковий штурм» в поєднанні з постановкою проблемного запитання. Такими запитаннями можуть бути: «чи була політика умиротворення виправданою», «чи могла вона бути успішною», «як би відбувалися події, якщо лідери західних держав зайняли більш жорстку позицію, щодо Німеччини» тощо. Перелік інтерактивних методів для використання на уроках

цими не вичерпується, і вчитель може обирати їх відповідно до цілей уроку та обраного матеріалу.

Отже, можна підкреслити, що поєднання навчальних матеріалів, особливо історичних джерел, і методів для організації навчального процесу дозволяє здійснити ефективний аналіз політики умиротворення, висвітливши при цьому всі необхідні аспекти. Тепер важливо правильно використовувати ці методи в контексті уроку, враховуючи його структуру і навчальні цілі. У цьому контексті, ми наведемо приклад уроку з всесвітньої історії, де ми продемонструємо, як ефективно використовувати різні типи історичних джерел.

3.2 Аналіз авторської розробки плану-конспекту уроку з всесвітньої історії у 10 класі

Приступаючи до аналізу прикладу плану-конспекту уроку повторимо, що для ефективного засвоєння теми політики умиротворення ми пропонуємо проведення практичного заняття з теми «Міжнародні відносини в другій половині 1930-х рр. у світлі історичних джерел». У рамках цієї теми і такого типу уроку на нашу думку найбільш доцільно розкрити ті аспекти, які ми визначили у попередньому підрозділі. Крім того, саме такий урок забезпечить формування в учнів логічної, аксіологічної та інформаційної компетентностей.

Організаційний етап за стандартною схемою полягає у привітанні учнів, перевірці присутніх та підготовці необхідного обладнання. Жодних нестандартних особливостей на цьому етапі не пропонується, а тому ми не вважаємо за потрібне довго зупинятися на ньому.

На етапі актуалізації опорних знань ми пропонуємо три види роботи для перевірки засвоєного раніше матеріалу і для підготовки учнів до практичної роботи на даному уроці. По-перше, методом фронтальної бесіди ми пропонуємо освіжити пам'ять учнів про ключові питання, пов'язані з Першою світовою війною та повоєнним мирним урегулюванням. Вони необхідні для розуміння причини кризових явищ у міжнародних відносинах, що виникли у другій половині 30-х рр. ХХ ст.. Для досягнення цієї мети слугує також робота з картою. Вона допоможе

сформувати в учнів уявлення історичного простору, в межах якого відбуватимуться досліджувані події. Останній вид роботи на цьому етапі передбачає аналіз витягу зі спогадів У. Черчилля зі словами маршала Ф. Фоша щодо мирного врегулювання. Запитання до цього витягу мають сформувати розуміння того, що Франція в рамках мирного врегулювання не змогла досягти своїх цілей, щодо послаблення Німеччини і цей факт, разом із причинами цього обумовив французьку зовнішню політику у другій половині 30- рр.. Крім того, ми вважаємо за потрібне ввести у контекст знамениту фразу Ф. Фоша: «Це не мир. Це перемир'я на 20 років», яку часто використовують на уроках із зазначеної тематики, однак досі неправильно розуміють її суть.

На етапі мотивації навчальної діяльності вчитель виголошує вступне слово повідомляючи учням тему та завдання уроку, а також надає інструкцію до практичної роботи. Відповідно до того, що цей урок за типом є уроком закріплення та узагальнення засвоєних знань, учні будуть більш детально розглядати матеріал минулих занять для його більш ґрунтовного та системного розуміння. На цьому етапі вчитель повідомляє, що робота на уроці відбуватиметься у вигляді практичної роботи з історичними джерелами. Ми пропонуємо організувати її у формі роботи в групах. Кожна група буде досліджувати окремий тематичний блок і відповідно до нього отримає масив документів. Завдання учнів полягатиме в аналізі джерел і підготовці короткої доповіді, яка має розкрити низку аспектів. Такий вид роботи на нашу думку сприяє розвитку дослідницьких здатностей учнів, умінням знаходити необхідну інформацію з джерел, обговорювати її в колективі та представляти її у вигляді доповіді. Все це, на нашу думку, є необхідним для формування інформаційної компетентності.

Наступний етап передбачає практичну роботу учнів з історичними джерелами. Відповідно до плану уроку, учні об'єднуються у п'ять груп. Перша група досліджуватиме тематичний блок: «Позиції великих європейських держав у другій половині 30-х рр.». У його рамках пропонується такий масив джерел: щоденник Н. Чемберлена, протоколи зустрічі А. Гітлера та Е. Галіфакса та нарди А. Гітлера з вищим військовим та політичним керівництвом Німеччини, книгу

А. Гітлера «Моя боротьба». Під час роботи з джерелами та підготовки доповіді члени групи мають розкрити те, які цілі переслідували лідери Великої Британії та Німеччини, якими мотивами вони керувалися, які цілі переслідували. В межах цього тематичного блоку ми маємо змогу розкрити перший та другий аспекти із визначених нами у минулому підрозділі. Аналізуючи витяг із щоденника Н. Чемберлена учні мають змогу зрозуміти, що його політика була викликана не політичною сліпотою чи під тиском громадської думки, а під впливом військової слабкості Британії та необхідності не допустити зближення двох своїх ворогів: Німеччини та Італії. На противагу цьому виступають свідчення, які яскраво демонструють агресивні наміри нацистів та їхнє спрямування на масштабну війну проти Британії та Франції. З огляду на це, учні мають зрозуміти, що Британське керівництво керувалось чіткою стратегією та політичним розрахунком, а не пацифізмом.

Другий тематичний блок — «Аншлюс Австрії», — передбачає аналіз витягів зі спогадів австрійського канцлера К. фон Шушніга, показів американського посла у Відні Г. Мессерніта під час Нюрнберзького процесу, плану вторгнення німецьких військ «Отто» і спогадів У. Черчилля щодо наслідків «Аншлюсу». У ході роботи учні визначать: у якому зовнішньополітичному становищі опинилась Австрія; яким чином нацисти планували встановити контроль над нею і які методи гібридної агресії використовували для цього; як нацисти планували збройне вторгнення; до яких змін у міжнародному становищі призвів «Аншлюс». У рамках цього тематичного блоку ми пропонуємо знову торкнутись другого аспекту, на цей раз для демонстрації того, як Німеччина здійснювала гібридну агресію проти Австрії, діючи через «п'яту колону», здійснюючи терористичні атаки та військовий тиск.

Третя група має досліджувати джерела, пов'язані з Мюнхенською угодою. Ми пропонуємо такі документи: секретна директива головнокомандування Вермахту 24 липня 1937 р., протоколи нарад МЗС Німеччини 29 березня 1937 р. та послів Великої Британії та Франції 28 квітня, текст Мюнхенської угоди та витяг зі спогадів У. Черчилля про її підписання. В рамках цього тематичного блоку ми

знову можемо торкнутися першого та другого аспектів. Щодо першого, то протокол наради послів Великої Британії та Франції 28 квітня яскраво дає зрозуміти, що західні держави розуміли свою військову слабкість, а тому не могли діяти рішуче, що змушувало їх йти на поступки Німеччині. Другий аспект виявляється у визначенні справжньої мети німецької агресії проти Чехословаччини, яка полягала у повному військовому розгромі цієї держави та розумінні того, як і з якою метою використовувалась «п'ята колона» у вигляді судетських німців. Запропоновані нами документи дозволяють повністю розкрити обидва аспекти.

Четвертий тематичний блок присвячений подіям «польської кризи». Його розгляд має відбуватися у формі аналізу промов Н. Чемберлена та Е. Галіфакса, витягу з німецького плану нападу на Польщу та протоколів зустрічей А. Гітлера з військовим керівництвом 23 травня та 22 серпня 1939 р.. Промови британських політичних лідерів дають змогу розкрити третій необхідний аспект. Вони яскраво демонструють, наскільки кардинально змінилась позиція Великої Британії щодо агресії Німеччини після окупації Чехословаччини 15 березня 1939 р.. Крім того, аналізуючи джерела, учні мають змогу прослідкувати, що напередодні вторгнення в Польщу А. Гітлер вже був готовий до повномасштабної війни із західними державами.

Останній тематичний блок присвячений відносинам Радянського Союзу із Британією та Францією з одного боку та Німеччиною — з іншого. Для дослідження цього питання ми пропонуємо такі документи: витяги зі спогадів У. Черчилля, меморандум німецького статс-секретаря Е. фон Вайцекера, текст угоди про ненапад між СРСР та Німеччиною і секретного протоколу до неї. Досліджуючи ці документи учні мають визначити, які складнощі виникли під час англо-франко-радянських переговорів, зрозуміти, що саме радянська сторона була ініціатором зближення з Німеччиною, проаналізувати текст пакту Молотова-Ріббентропа, секретного протоколу та дати їм оцінку.

На наступному етапі групи мають презентувати результати своєї роботи у вигляді доповідей, а вчитель — заслухати та оцінити їх. Для розвитку прогностичних вмінь учнів та здатності встановлювати причинно-наслідкові

зв'язків ми також пропонуємо на цьому етапі залучити їх до дискусії щодо обговорення питання: «Як ви вважаєте, як би відбувалися події, якщо лідери західних держав зайняли більш жорстку позицію, щодо Німеччини?» При повідомленні домашнього завдання для сильних учнів ми пропонуємо написати есе або підготувати доповідь на тему: «Агресія Німеччини у 30-х рр. ХХ ст. та Росії у 10-20-х рр. ХХІ ст.: спільне та відмінне». Передбачається, що на основі здобутих на уроці знань, вмінь та навичок учні зможуть підготувати якісний порівняльний аналіз.

Отже, таким чином може бути здійснений якісний аналіз політики умиротворення в шкільному курсі всесвітньої історії сучасної української школи. Як можна побачити, ми звернули увагу на висвітленні тих аспектів теми, яким, на нашу думку, приділяється недостатньо уваги у сучасних програмах та підручниках. На нашу думку, використання нашого підходу щодо вивчення політики умиротворення синергує з вимогами сучасної історично освіти і цілком сприяє розвитку історичних компетентностей.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи все вищесказане, ми можемо стверджувати, що початок Другої світової війни був зумовлений низкою факторів, подій та явищ. Політика умиротворення, яку Велика Британія та Франція проводили щодо Німеччини є найсуперечнішим із них. Розуміння сутності, причин та передумов цієї політики, а також інших чинників, що зумовили початок Другої світової війни є вкрай необхідним для повного, ґрунтовного та системного розуміння всієї складності міжнародних відносин у Європі в міжвоєнний період. Відповідно до цього, у ході роботи, ми намагались структурно розглянути ті фактори, які на нашу думку зумовили впровадження політики умиротворення та початок Другої світової війни, а також послідовно проаналізувати відносини між західними демократіями та Німеччиною протягом 1933-1939 рр..

Відповідно до плану, першим завданням було визначення причин та передумов, які спонукали Велику Британію та Францію вдатися до умиротворення Німеччини. Ми дійшли до висновку, що перші контури такої політики спостерігаються ще на моменті укладення Версальської угоди. Ми відзначили, що ця угода не була такою обтяжливою для Німеччини, як зазвичай її оцінюють. Вона дозволила Німеччині не лише зберегти статус «великої держави», але й мати змогу в майбутньому відновити свою військову потужність. Це стало можливим завдяки позиції Великої Британії, яка не була заінтересована у німецькому послабленні, і у цьому питанні йшла наперекір Франції. Таким чином, ця угода започаткувала дві зовнішньополітичні лінії: Британії, яка йшла на примирення з Німеччиною та Франції, яка умовами Версальської угоди була загнана у таке положення, яке альтернативою війні також передбачало порозуміння з німцями.

Другим завданням ми визначили характеристику трансформації Веймарської республіки як об'єктивної причини Другої світової війни. Ми стверджуємо, що Версальська угода не стала тим фактором який врешті решт спричинив початок Другої світової війни. Ми проаналізували політику німецького міністра іноземних справ Г. Штреземана і продемонстрували, що угода відкривала можливості для демократизації та економічного зростання Німеччини. Ми дійшли висновку, що

моментом, який зумовив початок Другої світової війни став прихід до влади А. Гітлера та НСДАП. Проаналізувавши зовнішньополітичні цілі нацистів та їхнє ідеологічне підґрунтя можемо впевнено стверджувати, що така політична сила не могла не розв'язати нову масштабну війну в Європі.

Наступним завданням був аналіз відносин західних демократій та нацистської Німеччини протягом 1933-1937 рр.. Ми визначили, що протягом цього періоду політика Британії та Франції була неефективною і пасивною, а інтереси двох держав суперечили один одному. Велика Британія відчувала небезпеку з боку Німеччині, але недооцінювала її, більше боячись посилення Італії та Японії. Французька політика в свою чергу балансувала між спробами протистояти німецькій агресії та примиритись із нею. На противагу цьому, німецька політика у цей період являла собою послідовну стратегію порушень умов Версальської угоди та поступового нарощування військової могутності. Результатом такого дисонансу стало те, що Німеччина увійшла у 1938 р. з найсильнішою армією у Європі і була готова розпочати серію агресивних захоплень. Велика Британія та Франція, які могли б завадити цьому, виявились нездатними це зробити внаслідок власної військової слабкості, пацифізму громадської думки та відсутності політичної волі у лідерів.

Відповідно до четвертого завдання ми проаналізували перебіг подій 1938 р. в контексті реалізації політики умиротворення. Ми відмітили, що з приходом на пост прем'єр-міністра Великої Британії Н. Чемберлена політика умиротворення почала реалізовуватись у повній мірі. Він розумів складність того становища, у якому опинилась Британія, якій загрожували Німеччина, Італія та Японія. Реалістично оцінюючи здатність британських збройних сил до ведення нової війни у Європі. Реалізуючи політику умиротворення Н. Чемберлен на нашу думку намагався досягти таких цілей: виграти час для переозброєння власних збройних сил, не допустити зближення Німеччини з іншими своїми ворогами, по можливості забезпечити довготривале мирне урегулювання в Європі. Ця політика здобула підтримку Франції, яка так само відчувала власну військову слабкість і неможливість на даному етапі протистояти німецькій агресії. Таким чином, можемо

стверджувати, що політика умиротворення була викликана не політичною сліпотою чи пацифізмом британських та французьких лідерів, а реалістичним поглядом на власне становище. На противагу цьому, німецька зовнішня політика у зазначений період була послідовною реалізацією плану агресії проти Австрії та Чехословаччини, метою якої була підготовка до майбутньої війни на Заході та Сході.

П'ятим завданням був аналіз подій польської кризи березня-вересня 1939 р.. Ми дійшли висновку, що ця криза стала приводом для Другої світової війни внаслідок трьох ключових чинників. Першим з них став провал політики умиротворення, який був спричинений переоцінкою справжніх цілей нацистської Німеччини та розумінням британськими та французькими лідерами загрози власній безпеці. Це зумовило другий чинник — зміну позицій Британії та Франції, які відтепер готові були воювати з Німеччиною, а не потурати її агресії. Третім чинником став провал переговорів союзних держав із СРСР, що унеможливило створення потужного антинімецького союзу. Ми підсумували, що все стало наслідком низки дипломатичних помилок і поразок західних держав, які намагаючись уникнути війни в Європі створили необхідні передумови для її початку.

Переходячи до методичної частини нашого дослідження ми вирішували п'яте завдання, яке полягало в оцінці аналізу політики умиротворення в шкільному курсі всесвітньої історії та формулюванні методичних рекомендацій для викладання уроків із зазначеної тематики. Ми позитивно оцінили ступінь висвітлення зазначеної теми в навчальній програмі Міністерства освіти та науки, а також підручниках з всесвітньої історії. В той же час нами були окреслені низка аспектів, яким майже не приділяється уваги на уроках з даної теми. На нашу думку, без них неможливий якісний і ґрунтовний аналіз політики умиротворення. З огляду це ми представили низку методичних рекомендацій. Нами було запропоновано висвітлювати необхідні аспекти в рамках практичного заняття з широким використанням історичних джерел у поєднанні з інтерактивними методами навчання. Ми звернулись до методичного досвіду дослідників та навели декілька

прикладів того, як може бути організована робота учнів із джерелами для досягнення розуміння ними суті зазначеної теми та формування історичних компетентностей.

Відповідно до цього, останнім завданням ми поставили навести приклад організації такого заняття та здійснити аналіз запропонованої розробки. Ми підготували приклад уроку з всесвітньої історії для 10 класу з теми «Міжнародні відносини в другій половині 1930-х рр. у світлі історичних джерел». Ми запропонували організувати урок у вигляді самостійного аналізу учнями масиву історичних джерел, робота з якими має забезпечити ґрунтовний та системний аналіз політики умиротворення. Ми детально окреслили, яким чином визначені нами аспекти мають бути висвітлені в ході уроку для забезпечення його максимальної ефективності та формування в учнів логічної, аксіологічної та інформаційної компетентностей.

Підходячи до загального висновку можемо констатувати, що і політика умиротворення і Друга світова війна стали результатами переплетення складних явищ та процесів, які спостерігались у міжнародних відносинах у міжвоєнний період. Безумовно, хибність лінії західних держав стала одним із чинників, яка зумовила початок нового масштабного конфлікту у Європі. Однак, ми вважаємо, що навіть якби лідери Британії та Франції діяли по-іншому, це не запобігло б цьому конфліктові. Ідеологія націонал-соціалізму, апокаліптична за своєю суттю, не передбачала іншого варіанту розвитку Німеччини, окрім як боротьби за «життєвий простір» та місце під сонцем. З огляду на це, політика умиротворення у рівній мірі як наблизила початок Другої світової війни, так і відтягнула його. Об'єктивно оцінюючи це історичне явище можемо стверджувати, що воно є прикладом поєднання політичного прагматизму лідерів Британії та Франції, які намагалися таким чином забезпечити безпеку для своїх країн та ідеалістичного прагнення зберегти мир у Європі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Aly G.. Hitler's beneficiaries: how the Nazis bought the German people. London : Verso, 2007. 431 p.
2. Churchill W. S.. The Second World War: The Gathering Storm (volume 1). Boston.: Houghton Mifflin Company, 1948. 734 p.
3. Feiling K.. The life of Neville Chamberlain. London.: Macmillan & Co, Ltd., 1947. 475 p.
4. Hitler A.. Zweirtes Buch (Secret Book). URL: https://www.jrbooksonline.com/PDF_Books/ZweitesBuch_wch7.pdf (Дата звернення: 03. 08. 2023)
5. Jackson P.. A tran-atlantic condominium of democratic power: The grand design for a post-war order in french policy at the Paris peace conference. *Journal of Military and Strategic Studies*. Vol. 16, No. 2. 2015. pp. 179-207.
6. Keynes J. M.. The economic consequences of the peace. New York: Harcourt, Brace and Howe, 1920. *The Project Gutenberg*. URL: <https://www.gutenberg.org/cache/epub/15776/pg15776-images.html> (Дата звернення: 26. 06. 2023)
7. Marks S.. Mystakes and Myths: The Allies, Germany and the Versailles Treaty, 1918-1919. *The Journal of Modern History*, Vol. 85, No. 3. 2013. pp. 632-659.
8. Medlicott W. N.. Brirish foreign policy since Versailles. London: Methuen & Co. Ltd.,1940. 316 p.
9. Mises L.. Omnipotent Government. The rise of the total state and total war. New Haven.: Yale University Press, 1944. 292 p.
10. Nazi Conspiracy and Agression. Volume I. Washington.: United States Government Printing Office, 1946. 1116 p.
11. Nazi Conspiracy and Agression. Volume III. Washington.: United States Government Printing Office, 1946. 1003 p.
12. Nazi Conspiracy and Agression. Volume IV. Washington.: United States Government Printing Office, 1946. 1107 p.

13. Nazi Conspiracy and Agression. Volume V. Washington.: United States Government Printing Office, 1946. 1108 p.
14. Nazi Conspiracy and Agression. Volume VI. Washington.: United States Government Printing Office, 1946. 1120 p.
15. Nazi Conspiracy and Agression. Volume VII. Washington.: United States Government Printing Office, 1946. 1116 p.
16. Nazi Conspiracy and Agression. Volume VIII. Washington.: United States Government Printing Office, 1946. 1090 p.
17. Nazi-Soviet Relations 1939-1941. *The Avalon Project*. URL: https://avalon.law.yale.edu/subject_menus/nazsov.asp (Дата звернення: 08. 09. 2023)
18. Néré J.. The foreign policy of France from 1914 to 1945. Boston : Routledge & K. Paul, 1975. 366 p.
19. Ringmar E.. The Recognition Game: Soviet Russia Against the West. *Cooperation & Conflict*, 37:2, 2002. pp. 115-136.
20. Schuschnigg K.. Austrian requiem. New York: G.P. Putnam's Sons, 1946. 322 p.
21. Sharp A. The Paris peace conference and its consequences. *International Encyclopedia of the First World War*. URL: https://encyclopedia.1914-1918-online.net/article/the_paris_peace_conference_and_its_consequences (Дата звернення: 28. 06. 2023)
22. Tampke J. A perfidious distortion of history : the Versailles peace treaty and the success of the Nazis. Brunswick: Scribe Publications, 2017. 314 p.
23. Taylor, A. J. P.. The origins of the Second World War. New York: Atheneum, 1962. 296 p.
24. Treaty of Versailles. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Treaty_of_Versailles (Дата звернення: 26. 06. 2023)
25. Trials of war criminals before the Nurnberg Military Tribunals under Council Control Law No. 10. Volume VI. «The Flick Case». United States Government Printing Office, Washington, 1952. 1370 p.

26. Trubowitz P., Harris P.. When states appease: British appeasement in the 1930s. *Review of International Studies*, 41 (02).2015. pp. 289-311.
27. Weinberg G. L.. A world at arms. A global history of World War II. Cambridge: Cambridge University Press, 1994. 1178 p.
28. Weinberg G. L.. Hitler's foreign policy, 1933-1939 : the road to World War II. New York : Enigma Books, 2010. 866 p.
29. Zitelmann R.. Hitler : the policies of seduction. London : London House, 1999. 539 p.
30. Анатомия войны. Новые документы о роли о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении Второй мировой войны / Под редакцией Г.Н. Александрова и М.Ю. Рагинского. М.: Прогресс, 1971. 537 с.
31. Власов В. Роль підручника у формуванні вмінь працювати з історичним джерелом. *Історія в школах України*. 2009. № 9. С. 3-9.
32. Гитлер А. Моя боротьба. Харків: ООО «Свитовид», 2003. 704 с.
33. Гісем О. В., Мартинюк О. О.. Всесвітня історія (профільний рівень). Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 240 с., іл.
34. Гісем О. В., Мартинюк О. О.. Всесвітня історія (рівень стандарту). Харків: Вид-во «Ранок», 2018. 176 с., іл.
35. Дневник графа Чиано: министра иностранных дел фашистской Италии. Байройт: Lorenz Ellwanger, 1950-е. 63 с.
36. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937-1939. Т. 1. Ноябрь 1937 г. - дек. 1938 г. / М-во иностр. дел СССР; Редкол.: Земсков И. Н. и др. М.. Политиздат, 1981. 302 с.
37. Документы и материалы кануна Второй мировой войны. 1937-1939. Т. 2. янв. - авг. 1939 г. / М-во иностр. дел СССР; Редкол.: Бондаренко А. П., Земсков И. Н. и др. М.. Политиздат, 1981. 415 с.
38. Дюррозель Ж. Б.. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. / Пер. З франц. Є. Марічев, Л. Погорєлова, В. Чайковський. К.: Основи, 1999. 903 с.
39. История фашизма в Западной Европе / глав. ред. Г.С. Филатов. Москва: Наука, 1978. 1429 с.

40. Історія України. Всесвітня Історія 6 – 11 Класи. Навчальна програма для закладів загальної середньої освіти. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/programy-5-9-klas/2022/08/15/Navchalna.programa.2022.WH.HU.6-11.pdf> (Дата звернення: 15. 09. 2023)
41. Ковбасюк Т. Розвиток самостійності учнів основної школи в процесі формування вмінь працювати з історичними джерелами. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2009. № 47. С. 126–133.
42. Коханова О. Методика роботи з історичними джерелами під час підготовки до ЗНО з історії України у старшій школі. *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація*. 2018. С. 251-262.
43. Нюрнбергский процесс.: Сборник материалов в 8-ми томах. Том 2. Москва: «Юридическая литература», 1988. 672 с.
44. Нюрнбергский процесс.: Сборник материалов в 8-ми томах. Том 3. Москва: «Юридическая литература», 1989. 656 с.
45. Тиссен Ф. Я заплатил Гитлеру. Исповедь немецкого магната. 1939-1945 / Перевод Л. Игоревского. М.: Центрполиграф, 2008. 288 с.
46. Туз А. Цена разрушения. Создание и гибель нацистской экономики. / Пер. с. англ. Н. Эдельман. Институт экономической политики имени Е. Т. Гайдара, 2006. 540 с.
47. Ширер В.. Злет і падіння Третього Рейху. Історія нацистської Німеччини. / пер. К. Дуса, О. Надтока. К.: Наш Формат, 2017. Т.1. 704 с.
48. Яковенко Г. Г. Методика навчання історії: навчально-методичний посібник. Харків: ХНАДУ, 2017. 324 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

План-конспект уроку з теми «Міжнародні відносини в другій половині 1930-х рр. у світлі історичних джерел»

Очікувані результати: Після уроку учні зможуть:

Знати: Події: Аншлюс Австрії, Мюнхенська угода, Англо-франко-радянські переговори, Пакт Молотова-Ріббентропа; Поняття: Аншлюс, «Мюнхенська змова», «Бірмінгемська промова», Пакт Молотова-Ріббентропа, п'ята колона; Постаті: Н. Чемберлен, Е. Далад'є, У. Черчилль, В. Молотов, І. фон Ріббентроп, К. фон Шушніг, К. Гейнлейн.

Уміти: Характеризувати особливості міжнародного становища у Європі у другій половині 30-х рр. ХХ ст.; характеризувати зовнішню політику німецького нацизму; аналізувати та порівнювати зовнішньополітичні стратегії Великої Британії та Франції, Німеччини, Радянського Союзу; давати оцінку ключовим подіям, явищам, постатям; встановлювати причинно-наслідкові зв'язки; розглядати історичні події в конкретних історичних умовах.

Розуміти: причини та наслідки політики «умиротворення», причини та передумови Другої світової війни; мотиви політичних лідерів Великої Британії, Франції Німеччини та Радянського Союзу, інтереси великих держав; сутність зовнішньої політики націонал-соціалізму та її цілі.

Основні дати і поняття:

19 листопада 1937 р. — Зустріч А. Гітлера та Е. Галіфакса;

12 березня 1938 р. — Аншлюс Австрії;

30 серпня 1938 р. — Мюнхенська угода;

15 березня 1939 р. — Окупація Чехословаччини;

17 березня 1939 р. — «Бірмінгемська промова» Н. Чемберлена;

23 серпня 1939 р. — Пакт Молотова-Ріббентропа;

1 вересня 1939 р. — Початок Другої світової війни;

Тип уроку: урок узагальнення та систематизації знань.

Обладнання: картки з історичними джерелами, ноутбук, проектор, мультимедійна презентація, настінні карти «Територіальні зміни в Європі в 1919-1923 рр.. Нові незалежні держави», «Країни Європи у 30-ті рр. ХХ ст».

Хід уроку

I. Організаційний етап

II. Актуалізація опорних знань

Фронтальна бесіда

1) У складі яких військово-політичних блоків Велика Британія, Франція та Німеччина брали участь у Першій світовій війні і які цілі вони переслідували? (Велика Британія та Франція були учасниками Антанти і воювали у Першій світовій війні проти Німеччини, яка була лідером Троїстого Союзу, який пізніше став відомий як Центральні держави. Німеччина у цій війні бажала захопити нові колонії та отримати інші територіальні здобутки за рахунок Франції та Російської імперії, ставши провідною державою світу. Франція прагнула реваншу за програш у франко-пруській війні, а також повернення Ельзасу та Лотарингії. Велика Британія боялася зростаючої могутності німецького військово-морського флоту та її зазіхань на колонії, а тому хотіла послаблення Німеччини)

2) Назвіть основні положення Версальського мирного договору. (Німеччина втрачала території на користь Франції, Польщі, Бельгії, Данії та Литви; вона зобов'язувалася сплатити репарації країнам-переможницям; на німецькі збройні сили були накладені обмеження, такі як скорочення чисельності сухопутних військ до 100 тис. чол., заборону мати важку артилерію, танки, авіацію, військово-морський флот, генеральний штаб тощо; була створена міжнародна організація — Ліга Націй)

3) Які цілі переслідували Франція та Велика Британія на Паризькій мирній конференції? Чи були між ними розбіжності? (Головна мета Франції — забезпечити свою безпеку і унеможливити нову загрозу з боку Німеччини, а тому вона прагнула її максимального послаблення. Велика Британія дотримувалась політики

підтримання балансу сил у Європі, а тому не хотіла сильного послаблення Німеччини, боячись перетворення Франції на гегемона у Європі)

4) Якими результатами для Російської імперії завершилась Перша світова війна та події початку 20-х рр.? (Російська імперія внаслідок Листопадової революції перестала існувати, а після Жовтневого перевороту та Громадянської війни її наступником став комуністичний СРСР. Внаслідок всіх цих подій від старої імперії відокремилися Польща, Фінляндія та Прибалтійські країни, а Бессарабія була окупована Румунією)

5) Яка політична сила прийшла до влади у Німеччині в 1933 р.. Хто був її лідер? Яку мету в зовнішній політиці вона проголошувала? (До влади у Німеччині прийшла Націонал-соціалістична німецька робітничка партія (НСДАП) на чолі з А. Гітлером. У зовнішній політиці вона проголошувала перегляд Версальського договору, об'єднання всіх німців у межах однієї держави та захоплення «життєвого простору» на Сході)

Робота с картою

1) Покажіть на карті територіальні втрати Німеччини за умовами Версальського договору. (На користь Франції – Ельзас та Лотарингія, Польщі – Познань, частина Померанії та Західної Пруссії, Східна Сілезія, Бельгії – Ейпен-Мальмеді, Литви – Мемельська область, Данії – Шлезвіг, під мандат Ліги Націй – Данциг, Саарська область)

2) Покажіть на карті нові незалежні держави, які утворилися в Європі після Першої світової війни. Від яких держав вони відокремились? (Польща — від Німеччини, Австро-Угорщини та Російської імперії; Чехословаччина, Австрія та Королівство сербів, хорватів і словенців — від Австро-Угорщини; Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва — від Російської імперії)

Зі спогадів У. Черчилля:

«У день перемир'я німецькі війська в повному порядку рушили додому. «Вони добре воювали», — сказав маршал Фош, генералісимус союзників, з лаврами на чолі, з солдатським настроєм: «дозвольте їм залишити свою зброю». Але він зажадав, щоб французьким кордоном відтепер був Рейн. Німеччина може

бути роззброєна, її військова система розлетілася на друзки, її фортеці розібрані: Німеччина може збідніти, на неї можуть лягти незліченні відшкодування, вона може стати здобиччю внутрішньої ворожнечі, але все це минеться через десять років або через двадцять. Знову підніметься незламна міць «усіх німецьких племен», і незгасний вогонь войовничої Пруссії знову зажевріє і спалахне. Але Рейн, широкий, глибокий, швидкоплинний Рейн, колись утримуваний і укріплений французькою армією, стане бар'єром і щитом, за яким Франція зможе жити і дихати протягом багатьох поколінь. Зовсім іншими були настрої і погляди англomовного світу, без допомоги якого Франція мала б здатися. Територіальні положення Версальського договору залишили Німеччину практично недоторканою. Вона все ще залишалася найбільшим однорідним расовим блоком у Європі. Коли маршал Фош почув про підписання Версальського мирного договору, він з особливою влучністю зауважив: Це не мир. Це перемир'я на двадцять років»

Запитання:

1) Які заходи, на думку маршала Ф. Фоша мали б забезпечити Францію від нової війни з Німеччиною? (Маршал Ф. Фош вважав, що новий франко-німецький кордон мав пройти по річці Рейн. Укріпивши його лівий берег, Франція могла розраховувати на забезпечення від нового вторгнення Німеччини.)

2) Чи були ці заходи утілені в життя? Чому? (Франція протягом Паризької конференції намагалась відірвати Рейнську область від Німеччини, однак в результаті змогла досягти лише її демілітаризації. Планам Франції завадили позиція Британії та США, які не хотіли надто сильного послаблення Німеччини та побоювались посилення Франції)

3) Як ви розумієте фразу «Це не мир. Це перемир'я на двадцять років»? (Цією фразою маршал Ф. Фош хотів сказати, що Німеччина не була позбавлена можливості відновити свою військову потужність, а отже у майбутньому Європу чекає нова війна.)

III. Мотивація навчальної діяльності

Слово вчителя

На минулому занятті ми розглядали події, що відбувалися на міжнародній арені Європі протягом другої половини 30-х рр. ХХ ст.. Ви дізналися про таке явище, як політика «умиротворення» і побачили, як вона призвела до початку Другої світової війни. Однак, особливості міжнародних відносин того періоду неможливо повністю зрозуміти шляхом лінійного сприйняття інформації. Неможливо у такий спосіб усвідомити всю складність і суперечність тих подій та явищ, що відбувалися у цей момент. Сьогодні, у вас буде можливість заповнити цю прогалину у знаннях. Вам випала можливість знову поринути у вир тих подій і на основі історичних джерел більш детально розглянути особливості міжнародних відносин другої половини 30-х рр. ХХ ст..

Інструкція вчителя

На сьогоднішньому уроці ви будете працювати у складі п'яти груп. Кожна група досліджуватиме окремий тематичний блок і відповідно до цього, отримає відповідний масив історичних документів. Ваше завдання полягає у тому, щоб опрацювати їх та підготувати невеличку доповідь на тему вашого блоку. Ті аспекти, які необхідно буде розкрити у ній, буде зазначена на окремій картці. Уважно читайте документи і старайтесь свою доповідь підкріплювати фрагментами з них.

IV. Практична робота учнів

I група. Тематичний блок: «Позиції великих європейських держав у другій половині 30-х рр.»

Із протоколу зустрічі А. Гітлера з Е. Галіфаксом 19 листопада 1937 р.

«Лорд Галіфакс, починаючи розмову, наголосив, що він вітає можливість досягнення пугом особистого пояснення з фюрером кращого порозуміння між Англією та Німеччиною. Це мало б найбільше значення як для обох країн, але й усієї європейської цивілізації. Перед своїм від'їздом з Англії він розмовляв про цей візит із прем'єр-міністром та англійським міністром закордонних справ, і вони були абсолютно згодні у визначенні його мети. В Англії дотримуються думки, що наявні нині непорозуміння можуть бути повністю усунуті. Цілком і повністю визнаються великі заслуги фюрера у справі відновлення Німеччини, і якщо англійська

громадська думка займає іноді критичну позицію по відношенню до відомих німецьких проблем, це частково пояснюється тим, що в Англії не повністю обізнані про мотиви і обстановку відомих німецьких заходів. Незважаючи на ці труднощі, він (лорд Галіфакс) та інші члени англійського уряду пройняті свідомістю, що фюрер досяг багато чого не тільки в самій Німеччині, але що внаслідок знищення комунізму у своїй країні він перегородив шлях останньому до Західної Європи, і тому Німеччина по праву може вважатися бастионом Заходу проти більшовизму. Англійський прем'єр-міністр дотримується думки, що є можливість знайти рішення шляхом відкритого обміну думками. Вирішення навіть важких проблем може бути полегшене взаємною довірою.

Якби Німеччині та Англії вдалося досягти згоди або хоча б до нього наблизитися, то, на думку англійців, необхідно було б залучити до обговорення ті країни, які в політичному відношенні близько стоять до Німеччини та Англії. Тут маються на увазі Італія та Франція, яким із самого початку треба дати зрозуміти, що англо-німецьке співробітництво в жодному разі не означає ворожих махінацій проти Італії чи Франції. Не повинно бути такого враження, що вісь Берлін — Рим чи добрі стосунки між Лондоном та Парижем постраждають внаслідок німецько-англійського зближення. Після того, як в результаті німецько-англійського зближення буде підготовлено ґрунт, чотири великі західноєвропейські держави повинні спільно створити основу, на якій може бути встановлений тривалий світ у Європі. Жодна з чотирьох держав ні в якому разі не повинна залишитися поза цим співробітництвом, тому що в іншому випадку не буде покладено край теперішньому нестійкому становищу...

З англійської сторони не думають, що статус-кво має за всіх умов залишатися чинним. Там визнають, що треба пристосовуватися до нових умов, виправляти старі помилки, мати на увазі зміну існуючого положення, що стала необхідною. При цьому Англія впливатиме лише в тому напрямку, щоб ці зміни не відбувалися шляхом тих нерозумних рішень, про які згадував фюрер, а саме: шляхом гри вільних сил, яка зрештою означає війну. Він має ще раз наголосити від імені англійського уряду, що не повинна виключатися жодна можливість зміни існуючого

становища, але що зміни треба проводити лише на основі розумного врегулювання...

З Чехословаччиною та Австрією теж було б розумно врегулювати. З Австрією було укладено договір від 11 липня, який, треба сподіватися, поведе до усунення будь-яких труднощів. Від Чехословаччини залежить прибрати з шляху наявні проблеми. Вона повинна лише добре поводитися з німцями, які проживають у її межах, і вони тоді будуть цілком задоволені. Для Німеччини найважливіше — бути у добрих стосунках із усіма її сусідами...»

Із щоденника Н. Чемберлена

«З самого початку я намагався покращити відносини з двома штормовими центрами, Берліном і Римом. Мені здавалося, що ми занурюємося в усе гірше й гірше становище з обома, з перспективою зрештою зіткнутися з двома ворогами одночасно. Незважаючи на те, що Франція була дуже прив'язана до взаєморозуміння з нами, вона перебувала в жахливо слабкому стані, постійно піддаючись атакам на франк разом із промисловими негараздами та невдоволенням, що серйозно вплинуло на її виробництво на всіх землях, а особливо на виробництво зброї та обладнання. США наблизилися до нас, але тамтешні ізоляціоністи настільки сильні й гучні, що не можна покладатися на її допомогу, якщо ми потрапимо в біду. Знову ж таки, наша власна програма озброєння продовжувала зростати, і, якщо нагромадити наші фінансові зобов'язання до справді тривожних розмірів, річна вартість технічного обслуговування після того, як ми завершили переозброєння, здавалося б більшою, ніж ми могли б отримати без значного збільшення податків на невизначений термін...

Тим часом, як реаліст, я повинен зробити все можливе, щоб зробити цю країну безпечною. Спокій, здоровий глузд і мужність англійського народу вражають. Вони ніколи не дратуються, і вони, здається, якимось інстинктом просіюють ситуацію та виділяють основні моменти. Вони чудово усвідомлюють, що поки ми не будемо повністю переозброєні, наше становище повинно бути дуже

тривожним. Вони усвідомлюють, що ми не в змозі безтурботно вступати у війну з такою грізною державою, як Німеччина, а тим більше, якби Німеччині допомагали напади Італії на наші середземноморські володіння та комунікації. Вони знають, що Франція, хоча її армія сильна, відчайдушно слабка у деяких життєво важливих моментах, і вони завжди стривожені, щоб через відданість їй не посваритися через справи, які нас мало цікавлять і в яких вона не могла б надати нам вирішальної допомоги.

Тому наш народ бачить, що за відсутності будь-якого могутнього союзника, і поки наше озброєння не буде завершено, ми повинні пристосувати нашу зовнішню політику до наших обставин і навіть з терпінням і добрим гумором терпіти дії, до яких ми хотіли б ставитися зовсім по-іншому. Я не дивлюся на ситуацію занадто песимістично. Диктаторів надто часто сприймають як людей. Я вважаю цю ідею досить помилковою. Справді, людська позиція диктаторів робить їх небезпечними, але, з іншого боку, це той бік, з якого до них можна підійти з найбільшою надією на успішне вирішення проблеми.

Я збираюся розпочати нову спробу досягти розумного взаєморозуміння як з Німеччиною, так і з Італією, і я аж ніяк не сподіваюся отримати результати. У мене є ідея, що коли ми виконаємо тут певну кількість підготовчих робіт, нам може знадобитися допомога з боку США.»

Із книги А. Гітлера «Моя боротьба»

«Німецько-Австрійська держава повинна бути відновлена у великій німецькій Батьківщині. І справді, не на основі будь-яких економічних розрахунків. Ні, ні. Навіть якби союз був питання економічної байдужості, і навіть якщо це було б не вигідно з економічної точки зору, все одно це повинно мати місце. Люди однієї крові повинні бути в одному Рейху. Німецький народ не матиме права брати участь у колоніальній політиці доки вони не об'єднають усіх своїх дітей в одній державі. Коли територія Рейху охопить усіх німців і виявиться неспроможною забезпечити їм засоби до існування, лише тоді Плуг стане мечем, а сльози війни дадуть хліб насущний для майбутніх поколінь...

Німеччина або стане світовою державою, або взагалі не продовжуватиме існування. Але для того, щоб стати світовою державою, їй потрібна така територіальна величина, яка надає їй необхідного значення сьогодні та забезпечує існування своїх громадян... Ми повинні стояти на тих принципах, про які вже говорилося в зовнішній політиці, а саме на необхідності приведення нашої території до кількості нашого населення. З минулого ми можемо винести лише один урок, а це те, що мета, яку слід переслідувати в нашій політичній поведінці, має бути подвійною, а саме: (1) придбання території як мета нашої зовнішньої політики та (2) встановлення нової та єдиної основи як мети нашої політичної діяльності. вдома, відповідно до нашої доктрини нації...

Отже, єдиною можливістю, яку мала Німеччина для здійснення здорової територіальної політики, було придбання нових територій у самій Європі. Колонії не можуть служити цій меті доти, оскільки вони не підходять для заселення європейцями у великих масштабах. У дев'ятнадцятому столітті вже було неможливо придбати такі колонії мирним шляхом. Тому будь-яка спроба такої колоніальної експансії означала б величезну військову боротьбу. Отже, було б практичніше розпочати таку військову боротьбу за нові території в Європі, а не ніж вести війну за придбання володінь за кордоном... Якби нові території були придбані в Європі, це мало бути здебільшого за рахунок Росії, і знову нова Німецька імперія мала б вирушити у свій похід тією самою дорогою, якою раніше проторували тевтонські лицарі, цього разу для отримання ґрунту для німецького плуга за допомогою німецького меча і таким чином забезпечити націю хлібом насущним...»

Із виступу А. Гітлера на зустрічі військових та політичних керівників Німеччини 5 листопада 1937 р.

«Метою німецької політики є забезпечення безпеки та збереження народу та забезпечення його чисельного зростання. Таким чином, йдеться про проблему простору. Понад 85 мільйонів чоловік налічує німецький народ, який за кількістю людей і за компактністю території, зайнятої ним у Європі, є таким монолітним расовим ядром, якого немає в жодній іншій країні; він має більше права, ніж інші

народи, більш широке життєве простір. Якщо розширення простору зірвалася досягти політичного результату, відповідного німецької расі, це є наслідком багатовікового історичного поступу. Подальше перебування в такому політичному стані є найбільшою небезпекою для збереження німецької нації на її сьгоднішньому рівні. Зупинити скорочення німецького населення в Австрії та Чехословаччині так само неможливо, як і зберегти його на нинішньому рівні у самій Німеччині. Замість зростання почнеться стерилізація, внаслідок якої за кілька років неминуче виникнуть труднощі соціального характеру. Політичні та філософські ідеї мають силу лише доти, доки вони становлять основу для здійснення реальних життєвих потреб народу. Майбутнє німецького народу залежить тому від вирішення проблеми простору. Таке рішення можна, природно, шукати лише протягом найближчого часу, що охоплює тривалість життя приблизно трьох поколінь...

Німецька політика повинна мати на увазі двох заклятих ворогів — Англію та Францію, для яких потужний німецький колос у самому центрі Європи є більмом на оці, причому обидві держави зайняли негативну позицію щодо подальшого посилення Німеччини як у Європі, так і в інших частинах світу. можуть спертися в цій своїй негативній позиції на підтримку всіх політичних партій...

Для вирішення німецького питання може бути тільки один шлях - шлях насильства, а він завжди пов'язаний із ризиком. Боротьба Фрідріха Великого за Сілезію та війни Бісмарка проти Австрії та Франції були пов'язані з найбільшим ризиком, а швидкість, з якою діяла Пруссія у 1870 р. не дозволила Австрії вступити у війну. Якщо при подальшому міркуванні виходити з рішення застосовувати силу, пов'язану з ризиком, то тоді залишається дати відповідь на запитання: «коли?» і «як?»...

З метою покращення нашого військово-політичного становища у будь-якому разі військових ускладнень нашим першим завданням має бути розгром Чехії та одночасно Австрії, щоб зняти загрозу з флангу за можливого наступу на захід. У разі конфлікту з Францією, мабуть, не можна буде очікувати, що Чехія оголосить нам війну в той самий день, як і Франція. У міру нашого ослаблення, однак, у Чехії

зростатиме бажання взяти участь у війні, причому її втручання може висловитися у наступі на Сілезію, північ чи захід...

Взагалі фюрер вважає дуже ймовірним, що Англія, а також імовірно і Франція тишком-нишком вже списали з рахунків Чехію і погодилися з тим, що коли-небудь це питання буде вирішено Німеччиною. Труднощі, які переживає імперія, а також перспектива знову бути втягнутою в тривалу європейську війну є вирішальними для неучасті Англії у війні проти Німеччини. Англійська позиція, напевно, не залишиться без впливу на позицію Франції. Виступ Франції без підтримки Англії з перспективою, що наступ захлинеться перед нашими західними укріпленнями, є малоімовірним. Без участі Англії не можна очікувати також, щоб Франція пройшла через Бельгію та Голландію, від чого і ми повинні відмовитися у разі конфлікту з Францією, оскільки це неминуче матиме наслідком вороже ставлення Англії. Природно, принаймні при здійсненні нами нападу на Чехію та Австрію забезпечити прикриття на заході. При цьому слід врахувати, що оборонні заходи Чехії з року в рік посилюватимуться і що з часом відбуватиметься внутрішня консолідація австрійської армії. Хоча щільність населення, зокрема в Чехії, і незначна, все ж таки приєднання Чехії та Австрії дозволить отримати продовольство, достатнє для 5—6 мільйонів людей за умови, що з Чехії буде примусово виселено двох, а з Австрії — одного мільйона людей. Приєднання обох держав до Німеччини означає з військово-політичної точки зору значне полегшення становища внаслідок скорочення протяжності та покращення накреслення кордонів, вивільнення збройних сил для інших цілей та можливості формування нових з'єднань у кількості приблизно 12 дивізій, причому на кожен мільйон жителів припадає одна нова дивізія...»

У вашій доповіді розкрийте такі аспекти:

- Стратегія Н. Чемберлена щодо відносин із Німеччиною;
- Погляди Е. Галіфакса на врегулювання в Європі;
- Мета зовнішньої політики нацистської Німеччини;
- Погляди А. Гітлера на Велику Британію та Францію;

- Порівняння та оцінка планів та мотивів лідерів Британії та Німеччини;

II група. Тематичний блок: «Аншлюс Австрії»

Із спогадів К. фон Шушніга про зустріч із А. Гітлером

«Не думайте жодної миті, що хтось на землі збирається перешкодити моїм рішенням. Італія? Я бачуся віч-на-віч з Муссоліні, найтісніші узи дружби пов'язують мене з Італією. А Англія? Англія жодним пальцем не поворухне для Австрії. Не так давно англійський дипломат сидів у тому самому кріслі, в якому ви зараз сидите. А за цим вікном сотні й сотні австрійців марширували — чоловіки, жінки й діти, голодні, в лахмітті, у відчаї. На їхніх обличчях було написано нещастя. І всі вони прийшли сюди, щоб побачити мене, благати мене як свого рятівника, щоб покласти край їхнім стражданям. Я показав цих людей англійцю, і він замовк і більше не суперечив мені. Ні, ви не можете очікувати допомоги від Англії. А Франція? Ну, три роки тому ми йшли на Рейнську область з невеликою кількістю батальйонів, тоді я ризикував усім. Якби Франція зупинила нас, нам би довелося відступити кілометрів шістдесят чи близько того, і навіть тоді ми могли б зупинити їх там. Але тепер для Франції вже пізно...»

Із показів американського посла у Австрії С. Мессерніта на Нюрнберзькому процесі

«З першого дня існування нацистського уряду багато вищих і другорядних чиновників Німеччини говорили мені, що включення Австрії до Німеччини є політичною та економічною необхідністю і що це включення буде здійснене «чого б це не коштувало». Я можу засвідчити, що всі в Німеччині чудово знали (я маю у вигляді тих, хто дізнався щось про те, що відбувається), що Гітлер і нацистський уряд абсолютно точно розглядали справу саме таким чином і єдиний сумнів, яке у них виникав, — це: «як і коли»...

На початку нацистського режиму в 1933 році Німеччина, звичайно, була занадто слабкою для того, щоб виступити з відкритою загрозливою силою проти будь-якої країни, як це було зроблено в 1938 році. Замість цього тоді була прийнята

і об'явлена інша політика нацистського держави; то, що потом нацисти зробили сильну, тоді потрібно було проводити метод, який потім виявився успішним у самій Німеччині: отримати опору в кабінеті, особливо в міністерстві внутрішніх справ, яке контролювало поліцію, а знищити опозиційні елементи...

Однак протягом цих періодів, як говорили нацистські державні діячі в розмовах зі мною, терор направлявся ними. Ніхто з них не заперечив у розмовах зі мною, що вони відповідають за діяльність австрійських терористів. Ці визнання цілком відповідали нацистській тезі про те, що терор необхідний і повинен на цьому етапі, щоб нав'язати волю партії не тільки в Німеччині, але й в інших країнах. Терористичні акти головним чином відбулися на залізничних дорогах, в туристичних центрах і проти католицької церкви, яка була в очах нацистів однієї з найбільш сильних організацій, що стояли в опозиції до них...

У доповненні до цих терористичних актів нацисти намагалися чинити тиск на Австрію за допомогою «австрійського легіону». Ця напіввоєнна організація, яка включала кілька тисяч осіб, була розташована в Німеччині за кілька кілометрів від австрійської кордону і являла собою постійну пряму загрозу Австрії. Її існування, без сумнівів, було санкціоновано нацистським урядом Німеччини, інакше ця організація взагалі б не існувала...

Із секретної директиви А. Гітлера 11 березня 1938 р.

«1. Якщо інші заходи виявляться безуспішними, я маю намір вторгнутися до Австрії за допомогою збройних сил для того, щоб створити конституційні умови та запобігти подальшим нападкам на прогерманське населення...

4. Частини армії та військово-повітряних сил, призначені для цієї операції, повинні бути готові до вторгнення або дії 12 березня 1938 р., найпізніше о 12.00 годині. Я залишаю за собою право надавати дозвіл перетинати та перелітати кордон та ухвалити рішення про момент вторгнення.

5. Поведінка військ має створити враження, що ми не маємо наміру вести війну проти наших австрійських братів. У наших інтересах, щоб вся операція була проведена без застосування насильства, у формі мирного вступу при вітанні з боку

населення. Тому слід уникати будь-якої провокації. Якщо, однак, буде чинити опір, то він має бути зламаний безжально силою зброї».

Зі спогадів У. Черчилля

«Відень є центром комунікацій усіх країн, що входили до складу колишньої Австро-Угорської імперії, а також країн, розташованих на південному сході Європи. Довга ділянка Дунаю тепер знаходиться в німецьких руках. Оволодіння Віднем дає нацистській Німеччині військовий та економічний контроль над усіма комунікаціями Південно-Східної Європи, автомобільними, річковими та залізничними шляхами. Як це впливає на структуру Європи? Як це впливає на те, що називається балансом сил, наприклад, на так звану «Малу Антанту»? Я повинен сказати кілька слів про цю групу держав, яку називають Малою Антантою. Взяті окремо, три країни Малої Антанти можна назвати державами другого рангу, але вони є дуже потужними і енергійними державами, а об'єднавшись, вони є Великою Державою. Вони були і залишаються об'єднаними найтіснішою військовою угодою. Разом вони становлять доповнення великої держави і військової машини великої держави. Румунія має нафту, Югославія має мінерали і сировину. Обидві мають великі армії, обидві в основному забезпечуються боєприпасами з Чехословаччини. Для англійського вуха назва Чехословаччини звучить дивно. Без сумніву, це лише маленька демократична держава, без сумніву, її армія вдвічі чи втричі більша за нашу, без сумніву, її запаси боєприпасів лише втричі більші, ніж в Італії, але все ж таки це мужній народ, він має свої права, він має свої договірні права, він має лінію фортець, і він має яскраво виражену волю до життя, волю до вільного життя. Чехословаччина в цей момент ізольована, як в економічному, так і у військовому сенсі. Її торговельний шлях через Гамбург, який ґрунтується на Мирному договорі, звичайно, може бути закритий будь-якої миті. Тепер її залізничні та річкові комунікації на південь, а також за межами півдня на південний схід можуть бути перервані в будь-який момент. Її торгівля може бути обкладена митами руйнівного характеру, абсолютно задушливими. Це країна, яка колись була найбільшою виробничою зоною в колишній Австро-Угорській імперії. Зараз вона відрізана, або

може бути відрізана одразу, якщо в результаті цих дискусій, які мають відбутися, не буде досягнуто домовленостей, що забезпечать безпеку комунікацій Чехословаччини. Вона може бути негайно відрізана від джерел своєї сировини в Югославії і від природних ринків, які вона там створила. Економічне життя цієї маленької держави може бути в значній мірі задушене в результаті акту насильства, який був здійснений минулої п'ятниці ввечері. Клин було вбито в серце так званої Малої Антанти, групи країн, які мають таке ж право жити в Європі без перешкод, як і кожен з нас має право жити без перешкод на своїй рідній землі.»

У вашій доповіді розкрийте такі аспекти:

- Позиції великих держав щодо Австрії;
- Нацистський план для встановлення контролю над Австрією;
- Методи гібридної агресії Німеччини проти Австрії;
- План вторгнення Німеччини в Австрію;
- Вплив Аншлюсу Австрії на міжнародне становище у Європі (покажіть ці зміни на карті);

III група. Тематичний блок: «Мюнхенська угода»

Із секретної директиви головнокомандування Вермахту 24 липня 1937 р.

«Війна на Сході може початися несподіваною німецькою операцією проти Чехословаччини для того, щоб парировати неминучий напад коаліції, яка перевершує силу. Спочатку потрібно створити необхідні умови для того, щоб виправдати такі дії з політичної точки зору та міжнародного права...

Завдання німецьких збройних сил полягає у проведенні підготовки таким чином, щоб основна частина збройних сил могла б швидко і несподівано вторгнутися до Чехословаччини в той час, як на Заході залишили б мінімальні сили для того, щоб прикрити напад з тилу.

Мета цього несподіваного нападу німецьких збройних сил полягає в тому, щоб з самого початку і протягом усієї війни не мати загрози з боку Чехословаччини в тилу операцій на Заході та позбавити російські військово-повітряні сили основної

частини їх оперативних баз у Чехословаччині. Це могло бути забезпечене розгромом збройних сил ворога та окупацією Богемії та Моравії.»

Із протоколу наради Міністерства зовнішніх справ Німеччини 29 березня 1938 р.

«Кінцева мета майбутніх переговорів судето-німецької партії з чехословацьким урядом — це уникнути вступу до уряду, збільшуючи обсяг і поступово конкретизуючи вимоги. При переговорах має бути ясно підкреслено, що єдиним партнером, але переговорами з чехословацьким урядом є судето-німецька партія, а не імперський уряд. Імперський уряд зі свого боку повинен відмовитися виступати як представник або захисник судето німецьких вимог перед празьким урядом або перед Лондоном і Парижем. Зрозуміло, передбачається, що судетські німці при переговорах з чехословацьким урядом повинні повністю підкорятися Конраду Генлейну, зберігати спокій і дисципліну і уникати необережності. З цього приводу Конрад Генлейн вже дав запевнення.

Для подальшої спільної роботи Конраду Генлейну було надано вказівку підтримувати по можливості найтісніший контакт із паном рейхсміністром і з керівником Центрального бюро фольксдойче, а також з німецьким посланцем у Празі, який є тамтешнім представником пана рейхсміністра. Завдання німецького посланця в Празі полягатиме в тому, щоб не офіційно, а у приватних розмовах із чехословацькими державними діячами підтримувати вимоги судето-німецької партії, доводячи їх розумність, не безпосередньо впливаючи на обсяг вимог партії.»

Із протокол виступу Н. Чемберлена на спільній нараді послів Великої Британії та Франції 28 квітня 1938 р.

«Прем'єр-міністр просить пана Далад'є вірити, що він вислухав доповідь голови французької ради міністрів із належним хвилюванням. Кров кипить у нього, коли він бачить, як Німеччина поширює своє панування на Європу і реалізує безперервні успіхи. Але треба пам'ятати, про які інтереси тут ідеться. Якщо мати на увазі, що мова йде про спекуляцію, то тут спекулюють не грошима, а людьми. Ця

думка, безсумнівно, перебуває у свідомості пана Далад'є, як і Невіла Чемберлена. Неможливо врахувати тих жахів, які наслідуватимуть для Франції та Англії внаслідок конфлікту, і сумнівно, щоб ці дві країни були досить сильними, щоб нав'язати свою волю Німеччині, хоча б ціною страждань та жахливих втрат.

Прем'єр-міністр не думає зі свого боку, що Франція та Англія зараз досить сильні, щоб цього досягти; він згоден з тим, що пан Далад'є сказав учора про зростаючу здатність до оборони, і може прийти час, коли можна буде чинити опір у кращих умовах. Але зараз британська громадська думка не погодиться взяти на себе таку відповідальність і було б нерозумно для уряду виходити за межі того, що може бути прийнято громадською думкою.

Пан Невіл Чемберлен ставить собі також питання, чи є європейське становище таким похмурим, як це знаходить пан Далад'є. Він, зі свого боку, вельми сумнівається у тому, що Гітлер бажає знищення чехословацької держави чи перевлаштованої чехословацької держави; він не думає, щоби фюрер хотів аншлюсу. Безперечно, саме тому пан Генлейн не згадав про це, незважаючи на настрої своїх прихильників. Само собою зрозуміло, що йдеться просто про бажання, виконання якого затримується і до здійснення якого ще повернуться; проте Бенеш повинен мати можливість подати пропозиції, які, змінюючи характер чехословацької держави, завадять її знищенню. Якщо Німеччина забажає цього знищення, прем'єр-міністр не бачить, говорячи з усією відвертістю, як їй можна перешкодити в цьому, але він не думає, щоб цього бажали в Берліні...»

Із Мюнхенської угоди 30 серпня 1938 р.

«Німеччина, Сполучене Королівство, Франція та Італія, згідно з вже принципово досягнутою угодою щодо поступки Судето-німецької області, домовилися про наступні умови та форми цієї поступки, а також про необхідні для цього заходи та оголошують себе через цю угоду відповідальними кожна окремо за забезпечення заходів, необхідні його виконання.

- 1) Евакуація розпочинається з 1 жовтня.

2) Сполучене Королівство, Франція та Італія погодилися про те, що евакуацію території буде закінчено до 10 жовтня, причому не буде здійснено жодних руйнувань наявних споруд, і що чехословацький уряд несе відповідальність за те, що евакуацію області буде проведено без пошкодження зазначених споруд...

б) Остаточне визначення меж доручається міжнародній комісії. Цій міжнародній комісії надається право, у відомих виняткових випадках, рекомендувати чотирьом державам - Німеччині, Сполученому Королівству, Франції та Італії - незначні відхилення від строго етнографічного принципу у визначенні зон, що підлягають передачі без проведення плебісциту...

8) Чехословацький уряд протягом чотирьох тижнів з дня укладання цієї угоди звільнить від несення військової та поліцейської служби всіх судетських німців, які цього забажають. Протягом цього терміну чехословацький уряд звільнить судетських німців, які відбувають висновок за політичні злочини.

Уряд Його Величності у Сполученому Королівстві та французький уряд приєдналися до цієї угоди, пам'ятаючи, що вони підтримують пропозиції, що містяться в параграфі 6 англо-французьких пропозицій від 19 вересня про міжнародні гарантії нових кордонів чехословацької держави проти непровокованої агресії. Щойно буде врегульовано питання про польську та угорську меншини в Чехословаччині, Німеччина та Італія зі свого боку нададуть Чехословаччині гарантію.»

Зі спогадів У. Черчилля

«Про цю пам'ятну зустріч було написано багато розповідей, і тут неможливо лише підкреслити деякі особливості. Ніякого запрошення Росії не надіслано. Самим чехам також не дозволяли бути присутніми на зустрічах. Увечері двадцять восьмого чеський уряд був поінформований у грубій формі про те, що наступного дня відбудеться конференція представників чотирьох європейських держав. Домовленість між «великою четвіркою» була досягнута швидко. Розмови почалися опівдні і тривали до другої години ранку. Меморандум був складений і підписаний о другій годині ночі. 30 вересня. По суті, це було прийняття ультиматуму

Годесберга. Евакуація Судетської області мала відбуватися в п'ять етапів, починаючи з 1 жовтня і завершившись протягом десяти днів. Міжнародна комісія мала визначити остаточні кордони. Документ було передано чеським делегатам, яким дозволили прибути до Мюнхена для отримання рішень...

Чемберлен повернувся до Англії. У Хестоні, де він приземлився, він помахав спільною декларацією, яку він змусив підписати Гітлеру, і прочитав її натовпу знатних осіб та інших, які вітали його. Коли його машина проїжджала крізь радісні натовпи з аеропорту, він сказав Галіфаксу, який сидів поруч: «Все це закінчиться за три місяці»; але з вікон Даунінг-стріт він знову помахав своїм аркушем паперу і використав такі слова: «Це вдруге з Німеччини на Даунінг-стріт повертається мир із честю. Я вірю, що це мир у наш час.»

У вашій доповіді розкрийте такі аспекти:

- Мета агресії Німеччини проти Чехословаччини;
- Методи гібридної агресії Німеччини проти Чехословаччини;
- Позиція Великої Британії та Франції та її причина;
- Положення Мюнхенської угоди;
- Оцінка Мюнхенської угоди та її сприйняття сучасниками;

IV група. Тематичний блок: «Польська криза»

Бірінгемська промова Н. Чемберлена

«Я переконаний, що після Мюнхена переважна більшість британців поділяла моє щире бажання, щоб ця політика була продовжена, але сьогодні я поділяю їхнє розчарування, їхнє обурення тим, що ці надії були так безглуздо зруйновані. Як можна узгодити ці події цього тижня з тими запевненнями, які я вам зачитав? Хто може не відчувати співчуття до гордого, хороброго народу, який так несподівано зазнав цього вторгнення, чії свободи обмежені, чия національна незалежність зникла?... Тепер нам кажуть, що це захоплення території було викликано заворушеннями в Чехословаччині... Якщо там були заворушення, то чи не були вони розпалені ззовні?... Це остання атака на маленьку державу чи за нею буде

наступна? Чи це насправді крок у напрямку спроби домінування у світі за допомогою сили?

Проте, якщо ви не будете боротися за те, за що можете легко перемогти без кровопролиття, якщо ви не будете боротися, коли ваша перемога буде впевненою і не надто дорогою, ви можете прийти до моменту, коли вам доведеться боротися, коли всі шанси будуть проти вас, і ви матимете лише крихкий шанс вижити. Може бути навіть гірший випадок. Можливо, вам доведеться боротися, коли вже не буде надії на перемогу, бо краще загинути, ніж жити як раби.»

Із плану нападу Німеччини на Польщу

«1. Політичні передумови та цілі.

Позиція Німеччини стосовно Польщі, як і раніше, виходить із принципу: уникати ускладнень. Якщо Польща змінить політику щодо Німеччини, що й досі базується на тому ж принципі, і займе загрозливу їй позицію, то з нею необхідно буде звести остаточні рахунки, незважаючи на чинний договір.

Метою стане тоді знищення військової могутності Польщі та створення на Сході обстановки, що відповідає потребам оборони країни. Вільне місто Данциг буде оголошено німецькою територією відразу після початку конфлікту.

Політичне керівництво вважає своїм завданням наскільки можна ізолювати Польщу, тобто обмежити війну бойовими діями із Польщею.

Посилення внутрішньої кризи у Франції і стриманість Англії, що впливає звідси, в недалекому майбутньому могли б призвести до створення такого становища.

Втручання Росії, якби вона була на це здатна, ймовірно, не допомогло б Польщі, оскільки це означало б знищення її більшовизмом»

Із промови Е. Галіфакса 29 червня 1939 р.

«Сьогодні ми пов'язані новими угодами про взаємну оборону з Польщею та Туреччиною: ми гарантували допомогу Греції та Румунії проти агресії... Ми знаємо, що якщо безпека та незалежність інших країн зникнуть, наша власна безпека та

наша власна незалежність опиниться під серйозною загрозою. Ми знаємо, що якщо ми хочемо зберегти міжнародний правопорядок, ми повинні бути готові боротися за його захист... Німеччина не була оточена, а сама ізолювалася економічно своєю політикою автаркії, політично політикою, яка викликає постійне занепокоєння інших націй, і культурно своєю політикою расизму...

Примітно, що ця претензія на «життєвий простір» висувається в той момент, коли Німеччина стала імміграційною країною, імпортуючи робітників у великій кількості з Чехословаччини, Голландії та Італії, щоб задовольнити потреби своєї промисловості та сільське господарство, як тоді Німеччина може стверджувати, що вона перенаселена. Бельгія та Голландія, і меншою мірою наші власні острови, вже довели, що тому, що називається перенаселенням, можна запобігти продуктивною працею»

Із виступу А. Гітлера перед військовим командуванням 23 травня 1939 р.

«Поляк не є «додатковим ворогом». Польща завжди буде на боці наших супротивників. Незважаючи на договори про дружбу, Польща завжди мала таємний намір використати будь-яку можливість, щоб завдати нам шкоди. Данциг взагалі не є предметом суперечки. Йдеться про розширення нашого життєвого простору на Сході та забезпечення наших продовольчих запасів. Тому не може бути й мови про те, щоб пощадити Польщу, і нам залишається рішення: напасти на Польщу при першій же нагоді. Ми не можемо очікувати повторення чеського випадку. Буде війна. Наше завдання - ізолювати Польщу. Успіх ізоляції буде вирішальним... Я сумніваюся в можливості мирного врегулювання з Англією. Ми повинні готуватися до конфлікту. Англія бачить у нашому розвитку основу гегемонії, яка послабить її. Отже, Англія є нашим ворогом, і конфлікт з Англією буде боротьбою не на життя, а на смерть... Ми повинні спалити наші човни, і це вже не питання справедливості чи несправедливості, а питання життя чи смерті для вісімдесяти мільйонів людей. Збройні сили чи уряд кожної країни повинні прагнути до короткої війни. Уряд, однак, також повинен бути готовим до війни тривалістю десять чи п'ятнадцять років. п'ятнадцятирічної тривалості... Якщо Голландія і Бельгія будуть успішно

окуповані і утримані, а Франція також буде розгромлена, фундаментальні умови для успішної війни проти Англії будуть забезпечені»

Із виступу А. Гітлера перед військовим командуванням 22 серпня 1939 р.

«Кожен повинен мати на увазі, що ми твердо вирішили від початку боротися проти західних держав... Насамперед буде розгромлена Польща. Мета – знищення живої сили, а не захоплення якоїсь певної географічної лінії. Якщо війна навіть вибухне на Заході, розгром Польщі буде головною метою... Я дам пропагандистський привід для початку війни. Не важливо, буде він правдоподібним чи ні. Переможця потім не питатимуть, чи казав він правду. Починаючи і ведучи війну, треба пам'ятати, що не право, а перемога мають значення... Нам нема чого боятися блокади. Схід постачатиме нас зерном, худобою, вугіллям, свинцем і цинком. Це буде велика війна, яка вимагатиме великих зусиль. Я тільки боюся, що в останню хвилину якась свиня запропонує свої послуги для посередництва. Політична підготовка вже проводиться. Започатковано підлив англійської гегемонії. Тепер після того, як я провів політичну підготовку, розчищено шлях для солдатів»

У вашій доповіді розкрийте такі аспекти:

- Зміна позиції Великої Британії щодо Німеччини у промовах її лідерів;
- Мета агресії Німеччини проти Польщі;
- Позиція А. Гітлера щодо західних держав напередодні Другої світової війни;
- Радянський Союз у військовій стратегії Німеччини;
- Причини краху політики «умиротворення»;

V група. Тематичний блок: «Англо-франко-радянські та німецько-радянські переговори весною-літом 1939 р.»

Зі спогадів У. Черчилля

«Очевидно, що Росія не збирається укладати угоди, якщо до неї не ставитимуться як до рівної, і не лише як до рівної, але й якщо вона буде впевнена, що методи, які застосовують члени Альянсу — на мирному фронті — є такими,

що можуть призвести до успіху. Ніхто не хоче асоціювати себе з невизначеним керівництвом і непевною політикою. Уряд повинен усвідомити, що жодна з цих держав у Східній Європі не зможе протриматися протягом, скажімо, року війни, якщо не матиме за спиною масивної, міцної підтримки дружньої Росії, приєднаної до об'єднання західних держав. В основному, я згоден з паном Ллойд Джорджем, що якщо існує ефективний східний фронт — східний фронт миру чи фронт війни, яким він може стати — він може бути створений лише за ефективною підтримки дружньої Радянської Росії, що стоїть за всіма цими країнами. Якщо східний фронт не буде створений, що станеться із Заходом? Що станеться з тими країнами на західному фронті, яким, якщо ми не надали гарантій, то визнаємо, що ми пов'язані, як Бельгія, Голландія, Данія та Швейцарія?...

Без ефективного східного фронту не може бути задовільного захисту наших інтересів на Заході, а без Росії не може бути ефективного східного фронту. Якщо уряд Його Величності, який довгий час нехтував нашою обороною, відкинувши Чехословаччину з усім, що вона означала у військовій могутності, зобов'язавши нас, без вивчення технічних аспектів, захищати Польщу і Румунію, тепер відкидає і відкидає незамінну допомогу Росії, і таким чином веде нас найгіршим з усіх шляхів до найгіршої з усіх воєн, він не заслужив довіри і, додаю, щедрості, з якою до нього ставилися його співвітчизники...

Переговори зайшли в, здавалося б, нездоланий глухий кут. Польський і румунський уряди, прийнявши британську гарантію, не були готові прийняти аналогічне зобов'язання в тій же формі від російського уряду. Подібне ставлення переважало і в іншому життєво важливому стратегічному регіоні — країнах Балтії. Радянський уряд дав зрозуміти, що він приєднається до пакту про взаємодопомогу лише за умови, що Фінляндія та країни Балтії будуть включені до загальної гарантії. Всі чотири країни відмовилися, і, можливо, у своєму жаху ще довго відмовлялися б від такої умови. Фінляндія та Естонія навіть заявили, що розглядатимуть гарантії, надані їм без їхньої згоди, як акт агресії. Того ж дня, 31 травня, Естонія та Латвія підписали пакти про ненапад з Німеччиною. Таким чином

Гітлер з легкістю прорвав крихку оборону запізнилої, нерішучої коаліції проти нього.

Переговори блукали навколо питання про небажання Польщі та країн Балтії бути врятованими від Німеччини Радами; і тут вони не досягли успіху. У першій статті від 13 червня «Правда» вже заявляла, що ефективний нейтралітет Фінляндії, Естонії та Латвії є життєво важливим для безпеки СРСР, як це визнав «навіть такий політик, як пан Черчилль». Це питання обговорювалося в Москві 15 червня. Наступного дня російська преса заявила, що «в колах радянського МЗС результати перших переговорів розцінюють як не зовсім сприятливі». Весь липень дискусії тривали уривчасто, і врешті радянський уряд запропонував продовжити переговори на військовій основі як з французькими, так і з британськими представниками. Тому британський уряд відправив адмірала Дракса з місією до Москви 10 серпня. Ці офіцери не мали письмових повноважень на переговори. Французьку місію очолив генерал Думенк. З російського боку керував маршал Ворошилов. Тепер ми знаємо, що в той самий час радянський уряд погодився на поїздку німецького переговорника до Москви. Невдовзі військова конференція провалилася через відмову Польщі та Румунії дозволити транзит російських військ. Польська позиція була такою: «З німцями ми ризикуємо втратити нашу свободу; з росіянами — нашу душу.»

Із меморандуму німецького державного секретаря Вайцекера до Міністерства іноземних справ

«Сьогодні до мене завітав російський посол для розмови з практичних питань. Він довго зупинявся на темі, яка, за його словами, особливо цікавила його: а саме, виконання певних контрактів на військову техніку компанією Skoda Works. Незважаючи на те, що зазначені пункти є явно досить незначними, посол розглядав виконання контрактів як перевірку, щоб визначити, що згідно з нещодавньою заявою директора Віхля ми дійсно хотіли розвивати та розширювати наші економічні відносини з Росією. Питання цих контрактів на поставку розглядається в іншому місці.

Я відповів пану Мерекалову, що, як усім відомо, у нас завжди було бажання мати взаємовигідні комерційні відносини з Росією. Мені здалося, що російська преса останнім часом не в повній мірі брала участь в антинімецькому тоні американських і деяких англійських газет. Щодо німецької преси, то пан Мерекалов міг скласти власну думку, оскільки, безсумнівно, дуже уважно стежив за нею.

При цьому посол заявив приблизно так:

Російська політика завжди рухалася прямолінійно. Ідеологічні розбіжності майже не вплинули на російсько-італійські відносини, і вони також не повинні були стати каменем спотикання щодо Німеччини. Радянська Росія не використовувала нинішні тертя між Німеччиною та західними демократіями проти нас і не бажала цього робити. Для Росії немає жодних причин, чому вона не повинна жити з нами на нормальних умовах. І з нормальних відносини можуть ставати все кращими.»

Договір про ненапад між СРСР та Німеччиною 23 серпня 1939 р.

«Уряд Німецького Рейху і Уряд Союзу Радянських Соціалістичних Республік, бажаючи зміцнити справу миру між Німеччиною і СРСР і виходячи з основних положень Угоди про нейтралітет, укладеної в квітні 1926 року між Німеччиною і СРСР, досягли наступну угоду:

СТАТТЯ I

Обидві Високі Договірні Сторони зобов'язуються утримуватися від будь-яких актів насильства, будь-яких агресивних дій і будь-яких нападів одна на одну, як індивідуально, так і спільно з іншими державами.

СТАТТЯ II

Якщо одна з Високих Договірних Сторін стане об'єктом воєнних дій третьої держави, інша Висока Договірна Сторона жодним чином не надасть своєї підтримки цій третій державі.

СТАТТЯ III

Уряди двох Високих Договірних Сторін у майбутньому будуть підтримувати постійні контакти один з одним з метою консультацій з метою обміну інформацією з проблем, що зачіпають їхні спільні інтереси.

СТАТТЯ IV

Жодна з двох Високих Договірних Сторін не бере участі в будь-якому об'єднанні повноважень, прямо чи опосередковано спрямованому проти іншої сторони.

СТАТТЯ V

У разі виникнення суперечок або конфліктів між Високими Договірними Сторонами з приводу тих чи інших проблем обидві сторони вирішують ці суперечки або конфлікти виключно шляхом дружнього обміну думками або, у разі необхідності, шляхом створення арбітражних комісій.

СТАТТЯ VI

Цей Договір укладено на десятирічний період з положенням про те, що, якщо одна з Високих Договірних Сторін не денонсує його за рік до закінчення цього періоду, чинність цього Договору автоматично продовжується ще на п'ять років.

СТАТТЯ VI

Цей договір має бути ратифікований у найкоротший термін. Обмін ратифікаційними грамотами відбудеться в Берліні. Договір набуває чинності з моменту його підписання.»

Секретний протокол до угоди про ненапад

«З нагоди підписання Договору про ненапад між Німецьким Райхом і Союзом Соціалістичних Радянських Республік нижчепідписані уповноважені представники кожної з обох сторін обговорили в суворо конфіденційних розмовах питання про межі їхніх відповідних сфер впливу у Східній Європі. Ці розмови привели до таких висновків:

1. У разі територіально-політичного переустрою в районах, що належать державам Балтії (Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва), північний кордон Литви представлятиме собою кордон сфер впливу Німеччини та СРСР у цьому У зв'язку з цим інтерес Литви до Віленського району визнається кожною стороною.

2. У разі територіально-політичного переустрою територій, що належать Польській державі, сфери впливу Німеччини та СРСР будуть обмежені приблизно лінією річок Нарев, Вісла і Сан.

Питання про те, чи інтереси обох сторін роблять бажаним збереження незалежної польської держави і як така держава повинна бути обмежена, можна остаточно визначити лише в ході подальших політичних подій. У будь-якому випадку обидва уряди вирішать це питання шляхом дружньої угоди.

3. Стосовно Південно-Східної Європи радянська сторона звертає увагу на її інтерес до Бессарабії. Німецька сторона заявляє; його повна політична незацікавленість у цих областях.

Цей протокол розглядатиметься обома сторонами як суворо таємний.

У вашій доповіді розкрийте такі аспекти:

- Значення СРСР для західних держав напередодні Другої світової війни;
- Складнощі англо-франко-радянських переговорів;
- Зусилля СРСР щодо налагодження контактів з Німеччиною;
- Положення угоди про ненапад між СРСР та Німеччиною і секретного протоколу до нього;
- Роль угоди про ненапад у розв'язанні Німеччиною Другої світової війни.

V. Підведення підсумків уроку

Виступи груп

Після завершення роботи над джерелами, групи презентують результати свого дослідження у вигляді короткої доповіді. Вчитель заслуховує їх та оцінює виступи. На оцінку впливають повнота розкриття необхідних аспектів, їх підкріплення витягами з документів, структурність доповіді тощо.

Дискусія

Як ви вважаєте, як би відбувалися події, якщо лідери західних держав зайняли більш жорстку позицію, щодо Німеччини? Відповідь аргументуйте.

VI. Повідомлення домашнього завдання

1. Підготуватися до контрольної роботи

2. Завдання на високий бал. Підготувати есе або доповідь на тему: «Агресія Німеччини у 30-х рр. XX ст. та Росії у 10-20-х рр. XXI ст.: спільне та відмінне»